

Сабырбек
Абдыраманэр

Қазақ тілі
Қазақ тілі
Қазақ тілі
Қазақ тілі
Қазақ тілі
Қазақ тілі
Қазақ тілі

Қуу-ууз

қаандын

Көккө

ҚУЮНДАТАН

КӨК ОЮ

Сабырбек Абдыраманэр

2018

**КУУ-УУЗ КААНДЫН
КӨККӨ КУЮНДАГАН
КӨК ОЮ**

*(Шумер тили - кыргыз тили;
Чыңгыз-каан - Манас жөнүндө)*

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2 Ки)
А 13

Ушул китепти жарыкка чыкканы үчүн элибиздин чыныгы мекенчил уулдары - генерал Ашырбек Бакаев жана белгилүү тилчи-котормочу Аалы Молдоканов агаларыма астейдил ыраазылык билдирем.

С. Абдыраманэр

Абдыраманэр Сабырбек.

А 13 Куу-ууз каандын Көккө куюндаган көк ою. - Б.:
«Турар», 2009. - 80 б.

ISBN 978-9967-444-03-4

Дүйнөдөгү эң алгачкы тарыхый мурас - Шумердин тили (6000 жыл мурда) кыргыз тилинин түздөн-түз башаты; Кытайдагы эң байыркы борбордошкон мамлекетти (4000 жылдай илгерки) түптөгөн көчмөн хулар - кыргыздын ата-бабалары экени жана кыргыз эл аталышынын чечмелениши; Чыңгыз-каан кыргыз экени жана эпос менен байланышы тууралуу баяндаган илимий эмгек окурмандардын кеңири чөйрөсүнө - тарыхка кызыккан жалпы журтчулукка багытталат.

А 05030209111-09

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2 Ки)

ISBN 978-9967-444-03-4

© Абдыраманэр С., 2009

Урматтуу окурман!

Колуңуздагы китеп элибиздин орто кылымдардагы, байыркы жана эң байыркы тарыхына арналган эмгектерди камтыйт. Көлөмү жагынан калың болбогону менен мазмуну жана мааниси боюнча абдан оң бааланууга татыйт.

Автор тарых илиминде чечилбей келаткан, көптөгөн талаш-тартышты туудурган чоң көйгөйлөрдүн бири болгон - "Манас" эпосунун прототиби тууралуу маселеге арнаган эмгегинде (2004, сентябрь) оригиналдуу көз караш, ыкмаларды колдонгон.

Материалды талдоодогу кеңдик, масштабдуулук, ыкмадагы логикалуу ырааттуулук автордун эрудициясынын жогорку деңгээлин күбөлөп турат. Мисалы: Чынгыз-хан татар эмес экендиги, ал эми өзү түптөгөн жана кийин мураскерлери негиздеген Алтын Ордо мамлекетиндеги княздыктардын абалы "татар игосу" аталып калган карама-каршылыкты илимдин бир катар танапташ тармактарынын ыкма, усулдарын колдонуу менен ырааттуу чечмелөөгө алып келе алган. Ошондой эле нукта Чынгыз-хан бүгүнкү монгол тилдерине таандык эмес түрки тилдүү уруудан экени белгилүү болсо да, эмне үчүн ал тууралуу өзүнө татыктуу эпос жаралбагандыгын карама-каршылык катары карап чыгат да, авторго гана мүнөздүү жалпылоо жана параллелдерди жүргүзүүгө жетише алат. Бул жагынан маселени чечүүдө автор философиялык деңгээлге көтөрүлө алган десек аша чапкандык болбос.

Кийинки жылдарда Чынгыз-хан тарыхы жөнүндө көп эмгектер жазылып, бир нече элдердин өкүлдөрү Чынгыз-ханды өз элине таандык деп талашууда.

Ал эми "Манас" эпосундай аргумент менен бекемдөө - алгач ушул китептин авторуна гана таандык экени талашсыз жана илимий жагынан өтө баалуу.

Өткөн тарыхый окуяларды изилдөөдө азыркы саясаттан, саясатташуудан жогору туруп, накта илимдин көз карашы менен мамиле кылууга жетишүү да бул эмгектин эң баалуу сапаттарынан.

Эң байыркы Кытай тарыхында баяндалган ху эли жөнүндөгү эмгеги да бул маселедеги келаткан карама-каршылыктарды чечүүгө арналган. Тил илиминдеги усул, ыкмаларды оригиналдуу пайдалануу менен чоң тарыхый мезгилди камтыган доорлордогу элдердин, алардын тилдеринин өзгөрүүлөрүндөгү мыйзам ченемдиктери жөнөкөй жана окурманга жеткиликтүү маалымдалган. Академик Л. Гумилёвдун этногенез боюнча эмгектерин ырааттуу улаган эмгек катары кароого болот.

Мында автор байыркы көчмөн хулар кыргыздын түздөнтүз ата-бабалары экенине тилдик талдоолор аркылуу ынанымдуу жүйөлөрдү келтирүүгө жетишкен. Ошондой эле, кыргыз этноними боюнча бүтүндөй бир катар көз караштарга эң татыктуу ат салыша турган өзүнүн оригиналдуу, логикага негизделген, тарыхый ыраатуулукту жана тилдик өзгөчөлүктөрдү эске алган жаңы чечмелөөсүн сунуштаган.

Адамзат жашоосунда эң алгачкы тарыхты баштаган Шумер цивилизациясынын жана кыргыздын тилдерин салыштырууга арналган үчүнчү эмгеги чоң маанини камтыйт. Буга чейин бул байыркы тил - жансыз тил деп эсептелген. Шумер сөздөрү көчмөндөр тилдеринин сөздөрүнө окшоштугу көп болсо да, тексттерди дүйнөдө саналуу гана адистер окуй алган жана анда да көптөгөн суроолор чечилбей келаткан. Же болбосо, бул маселеде "ак темгилдер" көп болгон.

С. Абдыраманэр шумер тексттеринин чечмеленишин кыргыз тили аркылуу жүргүзүп эң күтүлбөгөн тыянактарга келген. Автордун тыянагы боюнча шумер тили жансыз бо-

луп калбай эле кыргыз тилинде түздөн-түз уланып өнүккөн жана бүгүнкү күнгө жетип, мамлекеттик тил болуу даражасына татып, Сиз менен биздин тилибиз болуп жашоосун улантууда. Андыктан, шумер тилине айрым сөздөр эң байыркы көчмөндөр тилинен кирген эмей эле, ошол байыркы тил сүйлөм түзүлүшү боюнча жана сөздөрдүн мааниси боюнча: түздөн-түз азыркы тилибиздин алгачкы тарыхтагы башаты деген тыянагы - тарых илиминин бул тармагында, албетте, эң чоң жаңылыктардын бири.

Китеп окурмандардын кеңири катмарларына багытталгандыктан, автор тигил же бул илимий булактарга шилтемелердин бардыгын толук бере бербегени - текст атайын белгилер менен ашыкча жүктөлбөсүн дегенден болсо керек. Ал эми келтирилген фактылар жана цитаталар, негизинен, илимде кеңири белгилүү болуп келгендерден. Автордун талашсыз ийгилиги катары ошол белгилүү, дайындуу учурларды өз алдынча, оригиналдуу мамиле жана көз караш менен колдонгондугун белгилөө керек.

Окурмандарга жана авторго дагы жаңы ийгиликтерди каалап,

*КР илимине эмгек сиңирген ишмер,
КР Илимдер Улуттук академиясынын
корреспондент-мүчөсү, тарых
илимдеринин доктору, профессор
Ө. Осмонов*

Ыманы ас, чын оогус каан табышмагы

Тубаса өнөрлүү ырчыларыбыз аздектеп өрчүтүп келген элдик оозеки чыгармачылыктын туу чокусу - "Манас" ырбаяны ушул күнгө жетип, нечендеген китеп болуп басылып, дүйнөгө теңдешсиз руханий мурас катары таанылды. Мунун артында, албетте, көптөгөн манасчылардын, алардын төккөнүн коротпой-чачпай кагазга тизип, иреттеп-тактап, элге тартуулаган, дүйнө назарына алып чыккан окумуштуу, изилдөөчүлөрүбүздүн зор, талыкпаган мээнети турат. Ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлдү, уланып атат жана өз кезегин күтүүдө. Ошону менен катар "Манас" ырбаяны менен таанышкан ар бир адамда бир суроо туулат. Ырбаяндын башкы каарманы Манастын үлгери (прототиби) болгонбу жана болсо - ал ким?

Бул суроого жооп берүү үчүн, адегенде, ырбаян кайсы доордо, кылымдарда жаралган деген суроого жооп берүү керек. Бүгүнкү кезге чейин кеминде үч башка ой-пикир бар. Биринчиси VIII-IX кылымдардагы Кыргыз Улуу Дөөлөтү тушунда жаралган жана ошондогу кыргыз тарыхынын, элдин рухунун чагылуусу десе, экинчиси - XI-XIV кылымдарга таандык - ошол кездеги элдин турмушундагы, коомдогу өзгөлүктөрүнүн издери турат дешет, ал эми үчүнчү көз караштагылар XV кылымдан бери пайда болгон деген пикирди жактап келишет.

Кандай болгону менен, "Манас" тарыхый инсан болгонбу? - деген суроого бир жаңсыл эч ким жооп бере элек, ушунун өзү эң кызык табышмак.

Себеп дегенде, Манас тарыхта жашап өткөн адам болбосо, ал жөнүндө ошончолук зор баянды жаратып, талыкпас-

тан өрчүтүп, аздектен келүү неден болду экен? Дагы бир пикирлер боюнча ырбаян бир канча адамдардын эл арасында калган элестерин бириктирип, жалпылоодон түзүлгөн. Андай болгондо деле, бир нече элестен түзүлгөн каарманда бардыгынын кулк-мүнөзү, иш-аракеттери, катышкан окуялары тепетең үлүштө болалбаса керек жана бирөөсү бары бир негизги, өзөктүү үлгөр болуусу керек эле деген адилет ой туулат. "Манас" - бул толук бойдон жомок жана андагынын бардыгы алаккаткы (абстрактное) чыгармачыл кыялдануу, - деген да пикирлер бар. Буга кошулуу өтө кыйын жана күмөн. Себеби мисалы, "Жолборс терисин жамынган баатыр" - жомок, ал тууралуу Шота акын өзү эскертет жана кейипкерлердин ысымдарынын бардыгы ойдон чыгарылган. Ал эми окуялар Индия, Арабияда өткөн учурлар кездешсе, ал ошондогу окурмандарга бир башкача укмуш, сырдуу, сыйкырдуу алыскы өлкөлөрдөй туюлганы менен түшүндүрүлөт.

Биздин ырбаянда болсо окуялардын, алар өткөн жерлердин аттары өтө таасын көрсөтүлөт жана бир да ойдон чыгарылган жерат (топоним) жок. Кейипкерлердин ысымдары башкача нукта иштелип чыккан, ал тууралуу төмөнүрөөктө кайрылабыз.

Ал эми бүгүнгө чейинки тарыхта баатырдык ырбаяндын дээрлик бардыгы наппаркы (конкреттүү) тарыхый инсандар жөнүндө экени белгилүү. Маселен, орустун Илья Муромеци (жылнаамаларда бар экен, сөөгү табылды), армяндардын Давид Сасундугу (тарыхта жазылган), өзүбүздүн Курманбек-баатыр (тарыхта жазылуу, сөөгү табылды) ж.б.у.с.

Бул жерде бабаларыбыздан калган "жарымы төгүн, жарымы чын, жараандардын көөнү үчүн" деген, ырбаянда кайталанган эскертүү жөн гана уйкаштык үчүн айтылган сөз эместигин, "Манас" тарыхый чыгарма катары кабылданбаган күндө да, жок эле дегенде, тарыхый-көркөм (бүгүнкүчө айтканда) чыгарма сыяктуу сыпатталышына негиз бар экенин белгилеп кетели.

Манас деген ат менен тарыхка жазылган адам табылбай жатат. Ошол кылымдардан калган бир топ эле тарыхый булактар бар. Ар кандай жазма эстеликтер, атайын түзүлгөн жылнаамалар, таш эстеликтер ж.б. Бирок, Манас жөнүндө түздөн-түз айтылып, көрсөтүлгөн маалымат табылбаган. Бул бекеринен болбосо керек.

Байыркы мамлекеттерден бизге коңшу тургандар (Жытай, Иран) жана жакшы кабардар болгондор (соода аркылуу да, чабуулдарга кабылып да) Эллада (гректер), Рум, армяндар сыяктуулар бир нече миң жылдык жазма тарыхтары бар. "Эч ким билбеген, бир токойдогу эл жатып алып эле кыялдана берип зор ырбаян жаратыптыр" деген ой-пикир канчалык маанисиз, атүгүл, күлкүлүү экенин туйса болот. "Манас" тагы окуялар, мейкиндиктер жогоруда аталгандардын көз жаздымында калуусу таптакыр мүмкүн эмес, - деп кесе айтсак туура эле келет.

Чындыгында, "Манас" баяны Манастын өзүнөн тарта уулу Семетей, небереси Сейтек, чөбүрөсү Кененим, кеберелери Кулансарык, Алымсарык ж.б. болуп, кеминде төрт-беш, кээде андан да ашуун муун тууралуу айтылып келген. Изилдөөчүлөр залкар манасчылардан жазып калтырган, "ырбаян Манастан таркаган он экинчи муунга чейин (250-350 жыл аралыгы) айтылат экен" деген маалымат бар. Жакында Кытайдагы кызыл-суулуктардан келген кабар боюнча "Манас" ты 8-чи муунга чейин (200-250 жыл аралыгы) айтылганын 18 том китеп кылып басып чыгарышыптыр. Бул жердеги убакыт аралыктары жакындатылып келтирилди жана, албетте, тактап чыкканда мындан да чоң, узак мезгилдерди камтуусу мүмкүн.

Ушунун өзү тарыхтын калтырган **Чоң Белгиси**. Мисалы, башка бир дагы дүйнөгө белгилүү дастанда эки-үч муунга чейин айтылган окуялар да, ошого жараша көлөмдүүлүк да кездешпейт. **Жөн эле жок.**

Ушул жерден бир тарыхый салыштыруулар эске келет. Эмесе, ушул өңүттөн бир көз чаптырып сөз кылалы.

Бир нече кылымдарга чейин дүнүйөнү титиретип, "ай-ааламды буй кылган", бала-бакырасы, небере-чөбүрөлөрү, алардан таркаган насили да тарыхта өчпөс из калтырган Чыңгыз-хан өткөн экен бу жарыктан. Кечээ, миң жылдыктар тогошкондо, "экинчи миңжылдыктын Адамы" деп таанылды. Себеби, жалпы адамзат тарыхына тийгизген таасири ошончолук зор болуп чыгыптыр.

Бүтдүйнөлүк атагы бар басма сөздөр белгилүү инсандар (саясатчы, окумуштуу, жазуучу, журналисттер ж.у.с.) арасында өткөргөн суроо-жоопко көпчүлүгү ушул адамдын ишаракетин экинчи миң жылдыктагы илим-илеятка (техникага) зор көңүл бурууга (коргонуу жана аскер ишин өрчүтүү үчүн) жана андан келип чыккан илимий-илеяткы алгалоого эң чоң түздөн-түз түрткү берген негизги себептердин бири катары баалап көрсөтүшүптүр.

Чыңгыз-хан деген "Теңгиз - море, океан" дегенден алынган деп жазылып жүрөт Чоң Совет энциклопедиясында. Ушул жери так эмес болуп калган. Атүгүл, ката десек болот.

Теңгиз же Тенгис-хан деп атоого жана айтууга көп эле элдердин тили келмек. Сөз ошол түпкү наам нускасында "жеңгис" (азыркы түрүндө "жеңилгис", же "эч ким жеңалгыс" пы б.а. "Непобедимый") болуу керек. Ал эми славян тилдеринде "ж" (кыргызга мүнөздүү) жоктугунан, жакыныраак "ч"га алмашкан.

Бир мисал келтирели. Белгилүү болгондой Аксак Темир (Эмир Темир Курагаан ("Собиратель") же Көрөгөөн ("Дальновидный") Европа тилдерине Тамерлан же Тимурланг ж.у.с. болуп кирген. Нускасы - Темир-Илең (илең-салаң, илкип, аксап баскан дегенден). Бирок, бир дагы тилде Чамерлан же Чимурланг болуп аталбаган.

Жеңгис-каандын көптөгөн наам-даражаларынын арасында "Теңгис" (Несравненный) да, албетте, болуусу мүмкүн, атүгүл, айкын нерсе. Бирок, "Чингис" ошол "Теңгис"тен чыкпаганын бул жерде көрсөтөлү дедик.

Дагы бир айта кетчү нерсе кадимки осмон-түрктөр (Түркия) көптөн бери эле "Чыңгыз" же "Чиңгиз" эмес "Жеңгиз-хан" деп жазып келет экен. Бул - тилдерибиздин айрымасындагы ("ж"-"ч" болуп кеткен тыбыштык алмашуулар кездешет) гана көрүнүш эмес, алар (түрктөр) нускадагы "ж" ны сактап келгендей, анткени ошол кездерден берки (XII кылымдардан тарта) жазма тарыхый маалыматтары бар экени далилдөөнү талап кылбаган нерсе¹.

Жеңгис-каан саны жагынан көп чоң эмес элдин өкүлү болгону белгилүү. Кийинчерээк, талаа-кырдын бардыгын кол алдына бириктиргенде 40 түмөн Кол (400 миң аскер, 40 чоро - ар бири түмөнбашы, Чоң Согуш Кеңешинин мүчөсү) кураганы тарыхта күбөлөнгөн. Ал эми кийинки тарыхчылардын көз карашы жана ой-чабыты боюнча Кара-Корум² азыркы Монголиянын аймагында калып кеткени үчүн Жеңгис-каандын кайсы элге таандык экени күмөнсүз аныкталгандай.

А бирок, тарых күбө болгондой, бардыгы андай эле бир жаңсыл анык эмес. "Монгол" элаты (этнониими) пайда болуусунун өзүнчө көңүл бурууга арзырлык жайы бар. Жеңгис-каандын дооруна чейин мындай аталыш болбогону тарыхта белгилүү. Ошол эле учурда, азыркы биз "монгол" деп атап жүргөн эл өздөрүн күнү бүгүнгө чейин "ойрат" (арат) деп аташат. Башкача айтканда, элдин өзүн атоосу (самоназвание) "Манас" тагы баягы эле ойроттор.

Биздин оюбузча "монгол" элаты эбегейсиз, жер бетине батпаган көчмөндөрдүн зор курама Колунун аталышынан келип чыккан. Маң Кол (орусча көп булактарда "Бешеная армия" аталгандай) кадимки түрк тилдеринде, анын ичинде кыргызча да "мас", "эсин жыя албаган", "маң" ("башым маң болду" дегендей) маанилерин берген жана көчмөндөрдүн Колунун жүрөктүн үшүн алган бир аталышы болгон³.

Жеңгис-каандын ата-бабалары, теги тууралуу баяндалган, өзүнүн көрсөтмөсү боюнча түзүлгөн "Алтын Топчу" (Алтын Топтом) жыйнагында анын түпкү атасы Бууданчардын

(Бууданчы-эр, Буудан-Жар же Буудан-Чоро) энеси Алаң-Гоа (Алаң - көзү чоң, алаңкөз, Куба - ак жүздүү, кубакай) туура-луу уламыш жазылган, жана ал уламыш боюнча иреңи сары, жээрде сакал-мурутчан, көздөрү көк-жашыл (бул жагынан кара-тору элинен кескин айрымаланып турган) Жеңгис-каандын бабалары колго түшкөн туткун Маалык ("баяудец" (орусчасы) - Бай ууд)⁴ аттуу кыргыздын урпактары⁵ болгонунан кабар берет.

Ошол үч сары бир туугандардын балдарын (тарыхта көп булактарда күбөлөнгөнү) "бурджигин" деп аташкан экен. Бул деген "көзү көк, иреңи сары" дегенди билдирген болуу керек делинет (мисалы, Абулгазы-хан 400 жыл өткөндөн кийин, өзү жазгандай абалкы тилдин сөздөрүнүн таасын маанисин унута баштаганда)⁶.

Бирок, биздин көз карашыбыз жана андан келип чыккан пикирибиз боюнча ал эң жөнөкөй эле "бурут жээн" деген маанини берген жана бул жагы түшүнүктүү болгондой "кыргыз жээн" дегенге барабар. Бул далилди бекемдөөчү дагы бир тарыхый жагдай - Жеңгис-каандын уруусу кээ бир булактарда "тайчиут" аталып жүргөнү, башкача айтканда, "тайчы ууд" - ("ууд" сөзүнүн байыркы мааниси жөнүндө 10.09.04. "К. Руху №36 - кара) тай журтунда жүргөн эл болуп чыгат.

Айта кетчү дагы бир нерсе - Жеңгис-каан түптөгөн мамлекеттин тарыхый булактарда жазылган аты (орусча транскрипцияда (тыбыштап берүүдө) "Хас Монгол До" жөнүндө. Бул аталыш "Бесценное монгольское государство" деп которулган, же азыркы бизче "асыл монгол Дөөлөтү" дегенге келет. Тилекке каршы, нуска булактын өзү кайсы экени келтирилген эмес. Дегинкиси, аны карап көрүү максатка ылайык болор эле. Себеп дегенде, уңгусу "ас" сөздөр бүгүн да тилибизде мааниси жакын "асыл", "азем" (асем), "асел" (ас өл), "астейдил" (астай дил), "аспиептөө" (ас бий этүү), "тубаса" (түбү асаа) болуп келатат. Ал эми "до" (же дөө-?), мүмкүн, дөөлөт (мамлекет маанисинде тектеш түрк тилдерде - дев-

лет, давлят) болуп жүрсө дагы, ошол нуска булакта кандай түрдө жазылганы жана кантип окулганы кызыктырат. "Маң Кол" элат (этноним) боло электигин (каандык түптөлгөндө) эске алсак (азыркы биз "моңгол" дегендер "ойрот" болуп жүрсө) анда мамлекет Колдун (аскердин) аты менен аталып калды бекен деген ой келет. Ал эми жазуу "Хасман колдо" түрүндө окулууга да жол берсе, ал "Асман колдоо (-гон)" каандыгы болуп калышы толук ыктымал. (Чыгыштагы салт катары - коңшу Кытай - "Поднебесная империя" аталгандай эле).

Ал эми ырбаянга кайрылсак, залкар манасчы Тыныбек Жапый уулу (1846-1902ж.ж) (Сагымбай, Саякбайлардан мурдагы муун) Манасты минтип сүрөттөйт

Биринчи сапта бешөө бар,
Берендер ошол көзүң сал.
Бир-бирден айтып берейин,
Белгилеп баарын таанып ал.
Оң жагында экөө бар,
Сол жагында экөө бар,
Ойроттун ээси ошондо,
Ортосунда бирөө бар.
Аккула сындуу ат минген,
Ак олпок сындуу тон кийген.
Аккелтесин асынган
Арбагы журттан ашынган.

Бул жердеги "ойроттун ээси-Манас" деген сөздөр жөн эле уйкаштык эмес. Мисалы, кол алдында сандаган башка эл, уруулар турса, дал ушул ойроттор көрсөтүлүшү кокустук эмес, кылымдардан айтылып келаткан тарыхый жагдай. Ошол саны жагынан көбүрөөк келген тай журтунда жетилип, кийин каан көтөрүлгөн Жеңгис-каан.

Көчмөндөр салты боюнча ар бир адамдын уруусу атасы тараптан сүрүлүп аныкталгандыктан, Жеңгис-каан өзүн кай-

сы элдин уулу эсептегени жана "Алтын Топчу" га жогорудагы маалыматтарды бекеринен киргиздирбегени ушунча кылымдардан кийин түшүндүрүлдү десек болот. Сегиз кылымдан соң жылнаамаларга анын түпкү атасы тууралуу санжыранын бекеринен кийирилбегени айкын чыга келди. Акыры, чексиз ашык болгон Жеңгис-каандын түпкү энеси Алаң-Куба элине Маалыкты "Көк" түн элчиси, уулу катары тааныттырып, урматтаткан.

Дагы бир айта кетчү нерсе - Жеңгис-каандын чабуулдарынан кийин кансыраган, жапа чеккен элдер жөнүндө көп эле жазылып, тарыхта күбөлөнгөн жерлери булактарда арбын. Алардын арасына кийинки тарыхчыларыбыз биздин элди да кошуп койду. Ал эми тарыхта жазылган кабарлар боюнча Жеңгис-каан кыргыздарга уулу Жоочу-каанды жөнөткөн жана алар аны белек-бечкектер менен тосуң алып, Ак Шумкарды тартуу кылып, кол астына өткөн. Чабышпай, согушпай, туугандарча тил табышкан. Бул жагдайды кечээ жакынкы саясатчы сөрөйлөрүбүз канчалык бурмалап, чындыктан алыстатканын туюп көрүңүздөр.

"Манас" баянындагы эң бир чоң тыянак, ийгилик, жетишкендик - бул алсырап, чачкындап кеткен кыргыз урууларынын башын бириктирип, Баатыр Атабыз Алатоого баштап келип кайра жайгарат. Тарых күбө болгондой кыргыз элин түзгөн уруулар, негизинен XIII-XIV кылымдарда Алатоого көчүп келгени белгилүү. Дегинкиси, Ала-Тоо менен Алтайдын ортосундагы аралык бабалар үчүн өтө деле узак сезилбесе керек. Мал-келин оттотуп, эс алдырып көчүп жүрүп олтурганда алты айда жетсе керек (жаздан кышка чейин) жана ошондон "алты ай" тоолору, "алты ай" дагы жер аталып калганбы? Ал эми салбыруунга аттанганда, салт жүргөндө (ооругу - "тылы" жок), мисалы, атактуу атчандар жүрүшү 84 күндө ахал-теке күлүктөрү менен Ашхабаттан Москвага кирип барган сыңары, 3-4 миң чакырым аралыкты эки-үч жумада басып өтүп жүргөндөрүнө бөркүмдөй ишенем.

Темир-Иледин 1389-жылдагы Ала-Тоого аттануусунан кийин бир нече кыргыз уруулары Алтайды көздөй көчүп барып каардуу эмир "о дүйнө" кеткенден кийин (1405ж.) кайра кайтып келгени тарыхта жазылуу. Ошондуктан, "кыргыздар Ала-Тоодо жашаганбы? Же Алтайдабы? Көчүп келгенби?" деген окумуштуу сөрөйлөрдүн жасалма суроо-маселелери кээде күлкү келтирерлик туюлат. Бул элибиздин ошондогу турмуш-тиричилигин, жашоо ыгын, кулк-мүнөзүн билбегендиктен, үстүртөн карап, алдынала "жапайы, артта калган бир эл" деген текеберсинүү менен жеңил ой жүгүртүүгө алдырып, баштан кечирген тарыхын, өткөнүн жеткиликтүү, астейдил кызыгуу менен изилдеп-үйрөнбөгөндүктөн келип чыккан көрүнүш. Кыргыз тарыхын кийинки Кыргыз ССРынын жер аянты менен чектөө - бери дегенде, аңкоолук.

Кыргыз эли, бабаларыбыз Ала-Тоону ал тарабы Алтайга чейин тээ эзелтен жердеп келген жана "каан куу", "сак" аталып жүргөндөрдөн бери жагы тарыхта белгилүү. Баса, "сак" элаты жанагы айтып өткөн көз караштагы окумуштуулар парс тилиндеги "ит" маанисинен таба койгондой эмес, "өз боюңа сак бол" демекчи - "кыраакы", же "соо"(- сакаюу) - (орусча "здоровый" - өзү эле кагазга суранып атат) маанисинде болуп, парс тилине "кыраакы" үй жаныбарынын аталышы катары кирип кетүүсү негедир каралып да койбоптур.

Эми, сөз нугуна кайтсак, ошол кездеги саны жагынан башка көп уруулардан кыйла аз кыргыздарды Алатоого аман-эсен көчүрүп келип Манас Атабыз келечектеги кыргыз элинин, бүгүнкү улутубуздун мамлекеттигин бекемдеген, камсыз кылган. Ирилеп караганда, 1860-ынчы жылдарда Орусиянын курамына өткөнгө чейин ("ыктыярдуу" деп жүрдүк, көрсө, анда да кыргызда ынтымак боло бербептир) Кыргыз-Уя коңшу ири мамлекеттер тарабынан (Кытай, Иран, Халифаттар) басып алууга туш келбептир. "Кокон" [Көк-Каанат, андан - Көк-каанд) - алигече "Коканд" түрү бар] баскынчылыгы деле, тоо арасында биринен бири бийлик талашканы, элди бөлүп-

жарып, мал-келин олжолошкону Дүйнөлүк Чоң Тарых таразысында көгөндөгү улактардын сүзүшкөнүндөй туюлуп кетет, себеби дүйнөнүн тагдыры башка тарыхый окуяларда чечилип жаткан)⁷. Алтайда калып кеткенде ошол 650 жылга жакын аралыкта элибиздин тагдыры эмне болот эле? Баатыр Атабыздын эли үчүн иштеген бул эң зор жакшылыгы мына ушул үчүн кылымдардан бери ырдалып келатат⁸.

Ал эми тарыхта болсо, ошол Алтайда калып кеткен кыргыз журтташтарыбыз (а кезде да теңата текеберлик, тил албай коюу болсо керек да) Жеңгис-Каандын көзү өткөндөн 60 жыл кийин небереси Кубулай-каан (Кытайды бириктирген император) тушунда "1289-жылы Хэлинде жашаган кыргыздардын үй-бүлөсүн түгөлдөп, каттоо өткөрүштү, жарды жашагандарга жардам беришти", император Темирдин тушунда "1295-жылы Цзиншань (Алтай) тоосундагы кыргыздарды Шаньдунга (Шаң-Дөңгө) көчүрүп келишти, аларга жер, өгүз, аштык беришти" деп жазылып калган. Башкача айтканда 700-800 үй-бүлөдөн көчүрүп (мүмкүн уруу белгилери боюнча), шарт түзүп, керектүү учурларда ушул журтташтарына эң ишеничтүү аскер катары таянган. Анан оңойбу динитили башка мамлекетти башкаруу? Кийинки "тарыхчы"ларыбыз "кейиген"дей "Энүү-Сайда кыргыз эли абдан чоң жапачекти. Ал сан жагынан алда канча азайып, чогуу-чаран жайлаган жерлери тарыды".

Алтайда калып кеткен тектеш элдердин башынан эмнелер өткөндүгү бир топ эле дайын. Жеңгис-каан урпактары (жеңгис-ууддар) кыргыздарды жоюп, чачкындатабыз десе, жөн эле "чилдей" таратып жибербейт беле кең Кытайга? Жер берип, мал берип, аштык берип отурбай?.. Жогоруда келтирилген кытай тарыхнаама үзүндүлөрүндөгү маалыматтарды Алтайда калып кеткен кыргыздарга, алардын келечегине колдон келишинче кам көрүү катары неге караса болбойт?

Жеңгис-каандын кыргыз элине көргөн камкордугу ("тарыхчы" сөрөйлөр жазган кордугу эмес), Кытайды бийлеп тур-

ган улуу Хубилай (Жуу бүлө)-каандын саясатынан, мамилесинен деле көрүнүп турбайбы. Же Хайду-хан (Айдың-каан) тууганына кайрылып "ушул кыргыздарыбызды да Алатоого жайгаштырып койгулачы" деп суранышы керек беле? Көчмөндөрдүн теңата, эрегишкен, көк, өзүбилем өкүмдарларынын кулк-мүнөзүн эң кыйын билгендерден болбой туруп деле мындай өтүнүчтүн эч качан болбостугун айтмакчыбыз.

Залкар манасчы Тыныбектен жазылып калган "Чыңгыз-хандын балдарына айткан кеңеши" аттуу чакан үзүндүдө

Кулалы таптап куш кылдым,
Куйуккан топтоп туш кылдым,
Телкуш таптап куш кылдым,
Тентегин жыйып журт кылдым

Бирликтериң болбосо
Кулалы кетер кошуна,
Куйуккан кетер журтуна,
Телкуш кетер жерине
Тентиген кетер элине.

деп айтылат. Жогоруда биз сөз кылып жаткан эл көчүрүүнү жыйынтыктап, тыянак чыгарып койгон экен, көрсө.

Дагы бир орчундуу маселе - Манас жөнүндөгү баяндын кеңири таркалгандыгында. Ушул күнгө чейин Алпамыс, Алпамыш (Алп Манас) деген ат менен ал көчмөндөрдүн бир катар элдеринде айтылып келет. 1952-жылы борборубузда өткөн чоң илимий конференциядан кийин Манас биздин элге таандык деп табылган. Мына ушуну бир аз кеңири караганда ошол эле Жеңгис-каан доорунда болгон окуялар менен түздөн-түз байланышта экенин көрсө болот. Анткени, анын Колу көп элдерден, уруулардан куралган жана өзүнөн таркаган насили кийин көптөгөн мамлекеттерди негиздеп, башкарып калганы тарыхта жазылуу.

Демек, улуу Жыгаангер (Жихангир) Жеңгис-Каан жөнүндөгү баян да ушунчалык зор аймактарда, көптөгөн элдердин арасында айтылып, жашап келгени бүтүм ченемдүү көрүнүш.

"Манас" ты изилдегендердин бардыгын таң калтырганы - бул ырбаянда келтирилген эң кеңири географиялык маалыматтар, жерлердин, элдердин аттары, түндүктөгү Сибирден тарта Кытай түштүгү жана андан нары жаткан Индикытай элдерине чейин, чыгыштагы Кореядан батыштагы Венгрияга чейинки мейкиндик.

Ушулар жөнүндө нары-бери Жибек Жолдон өткөн кербендерден кабар алып ырбаянга кошо беришкен, же ошончолук аймактар менен соода жүргүзүп гана турушкан деген ойго түк кошула албайбыз.

Ал эми жогоруда айтылган мейкиндик **Жеңгис-каандын чабуулдарынын майданы** болгонун тарых кынтыксыз күбөлөп турат.

Ушул жерде белгилеп кетчү нерсе - согуш аракеттеринин ирилиги. Чоң Бейжинди алуу, Үргөнчтүн (Аму-дарыя) суусун кечүү дагы ырбаянда бар. Тарыхта болсо бул согуштук жетишкендиктер бир гана кол башчыга - Жеңгис-каанга тандык жана башка эч кимдин тушунда, мурда да, кийин да кайталанбаган. Тыныбектин айтуусунда ("Манасты үйрөнүп, сурап, жазып алып жүргөндөр Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Касымбай, Байбагыш, Кожоберди, Доңузбай, Жакыптар жана башкалар дагы бар" - деген устат) Чыңгыз-хандын жоо жоолаганы

Жамгырдай кылып жаа тартып,
Мөндүрдөй кылып ок атып,
Кылычтууну кыйратып,
Кытай журтун ыйлатып,
Сооттууну сойлотуп,
Эдил менен Жайыкты
Саадактууну зарлатып,

эми Жеңгис-Каандын оң колу, 400 миң аскерлүү Колдун "башкы чепкери (инженери)", шаарларды чептерди курчап басып алууда согуш каражаттарын, илеятын (техникасын), атайын куралдарын башкарган Елю-Чу-Цай дагы кытай болгон деп күбөлөнөт. "Жоону чапсам мен чаптым - аты калды Манаска" деген Алманбеттин арманы тегин жерден чыкпаган го.

Айта кетчү нерсе, "кытай" аталгандар азыркы "хань" дар эмес, көчмөн, бирок Кытайдын чоң таасири тийген, талаадагы тынчы жок урууларды сиңирип алуу (ассимиляция) саясатынын узак мезгилдердеги аракетинен пайда болгон эл экенин, көбү кытайча окуп, билим алганын эстесек, Елю-Чу-Цайдын ысымы түркчө угулушу башкача, мисалы, Элүүчү-Тай болушу мүмкүн экендигин эсучтап коёлу. Ал эми бул элдин дини ошол замандарда эле буддачылыкка (буддизмге) ооп калгандай. Дегиңкиси, ошол эң байыркы алтай коомчулугунда азыркы "моңгол", "тунгус-манжур" аталып жаткан элдердин байыркы түрк элинен обочолонуусу дал ушул бутпараст дининин таасири менен жүрүп отурганы байкалат. (Тарыхта, мисалы Балкан-Тоого кирип барган бизге тектеш тилдүү болгарлар (болгу эр? азыркыча "болук" - "албан" дегендей) жергиликтүү христиан дининдеги славяндарды башкарып турса да, динине өтүп, бара-бара диний болгон славян тилине көчүп, өз тилин биротоло жоготуп алгандары белгилүү). Ошол эле кезде түрки тилдүүлөр деп тааныгандарыбыздын ичинде башка бир дагы бутпарас динин туткан эл жок.

Көчмөндөрдө салт болуп калган дагы бир өзгөчө нерсе - бул ысымын буруп, башкача атап тергөө. Бул салт "Манаста" айтылып жана ошол Баатыр Атабыздан кийин кирген дешет манасчылар⁹. Тарыхта болсо күбөлөнүп калган өтмүш - бул Жеңгис-Каандын осуяты. Анын ичинде эң катуу тыюу (табу) салуунун бири - жакындарына да, атүгүл, өз балдарына да ысымын оозго алууга жол берилбеген, бардыгы терген. Мунун мүмкүн себеби, өтө согушчан, көп элдердин канын кечкен, ири мамлекеттерди багындырган колбашчы өз

элинин, урпактарынын келечегин, тагдырын ойлоп, душмандын кек кубуусунан, өч алуусунан оолактаткандыгы.

Мына ошентип, төрөлгөндө Төмүржээн деп ат коюлган адам, кийин Жеңгис-Каан деген ат менен ак кийизде каан көтөрүлүп дагы бир катар аттарга ээ болгон. Темучжин деп булактардан которулгандын мүмкүн нускалары - Темир(и)-чын же -чың, Темирчең (чеңгээл), атүгүл Темир жин (ырбаянда Манасты жаш кезинде "Чоң жинди" деп да аташат). Угулушу боюнча жана сөзтөктик (этимологиялык) эң мүмкүнү - Төмүржээн. Эмнеси болсо да, кытай тилинде жок "р" тыбышы сөзсүз болгон, айрыкча, ошо кездеги "төмүр" түшүнүгүнүн ушул "кыйаат(кыйын) бурут жээн" дерде абдан барктуу экенин эстесек, анда Жеңгис-каандын өз ысымында "Темир" сөзүнүн шексиз бар экенин айтмакчыбыз. "Төму-, Төму-" га жакындатып маани издеш, биздин пикирибиз боюнча оң натыйжа бериши өтө күмөн. Ал эми улуу өкүмдарлардан Эмир Темир, Темир ("Төмур" - деп алынып берилген, Кубулай-каандын мураскору), Ток-Темир, Тоолук-Темир ("Туклук-Тимур") ж.у.с. болуп бир катар кийинки канзаадаларга коюлган ысымдар да өйдөгү пикирди бекемдейт, себеби, бул (элгеярдык, үйүт бүгүнкүчө айтканда "популярность, мода") тегин эмес, бир маани, ырым камтыгандай, салттуудай.

"Чыңгыз" атына, даражасына кайрылып, дагы сөзтөк (этимологиялык) мүмкүн болгоолорду (версияларды) сунуштайбыз "Ченгис" (-ченегис-несравнимый) даражасы болуусу мүмкүн. Ошондой эле Чын оогус-(оугус)- б.а. "чын жеңилгис" салыштыруу үчүн орусча "Истинно Непобедимый") каан болуусу эң эле ыктымал. (Бул жерде мурдатан келаткан "оогус" аталыш-наамды эске салуу ылайык, ообой турган - жеңилбей турган - мааниде болгон бул наамды ("Огуз-каган") "өгүз-каган" деп чечмелөөгө чейин жетишишти. "Оогус" - жеңилгис, "оогон" - жеңилген болуп бир заманда аталганын ("оогон" кийинки "афган" болушу ыктымал, себеби "оогус"тар (огузы (орусча) ушул афгандарга илгертен чек-

теш туруп келет). Ал эми "өгүз" дештин өзү көчмөндөргө мүнөздүү эмес (өзгөчө каан наамына), анткени тукумга ылайыксыз малды бычкан, өгүз кылган, бука катары баркталбаганын (чарбалык көз караш). Букабай сыяктуу ысымдар кечээ жакынга чейин анча эле учураса да, Өгүзбай деген атты койбосо керек, уга элекмин. "Огуз" дардан кайдагы бир "гуз" дарды чыгарып алгандарын кантсе бөлөт? Оугус (бул жердеги "с"-суз (сус)-сс-с болуп кыскарган) сөзүндөгү - "гу" дагы, "с" дагы уңгуга жалгашылган мүчөлөр (аффикстер) болуп жатса, каяктан өзүнчө маани берип сөз болмокчу, эмне түшүнүк бермекчи? Тилди жакшы үйрөнбөө (ага тийиштүү сый мамиленин жоктугунан) мына ушундай такмазалагандай натыйжаларга алып келиши мүмкүн.

Эми байыркы кол жазмаларда сакталган "Огуз каган" жөнүндө бир аз кеп кылалы. Бул ырбаяндын кайсы замандарга таандык экени алигече чечилбегенинен, биздин оюбузча мында да байыркы түркү катчылар кагазга түшүргөн "Чын Оогус-каан" тууралуу ыр камтылганын четке кагууга болбойт. Баяндын экинчи бөлүгүндө мазмундун негизин Огуз-каган жүргүзгөн жана Чыңгыз-каандын казат-жортуулдарын таңкалтыргандай кайталаган салгылашуу, жеңип алуулар түзөт, б.а. Алтын-каанды (Түндүк Кытайды) андан соң окуялар өткөн жерлердин аттарын таасын атоо менен Батыш, Индия, Иран жана Рүсгө жүрүш кылуу.

Уйгурлар Чыңгыз-каандын, кийин анын мураскорлорунун Көлдорунда бир нече ондогон, атүгүл, жүздөгөн жылдар бою кызмат кылышкан жана жагаатай же байыркы түрк тилиндеби (колдон келишинче дегендей) жылнаамаларды жазышкан. Улуу Оогус-каан жөнүндө ырбаяндын жазуу түрүндө калбаганы табигый да, маанитек да, түшүнүктүү да болмок эмес. Албетте, бардык тыюуларды сактоо менен (башкы каармандардын тергелиши) көптөгөн урпактарынын кулагын сүйүнтүү жана ошолордун эле көөнүндөгүдөй улуу каандын элесин түбөлүккө калтыруу үчүн.

Ошентип, мисалы, "Чын Оогус-каан" бара-бара "Чыңгыз" түрүнө жатыкталып айтылып калышы өтө ыктымал. Буга далил катары "Алп Манас" жүрүп-жүрүп отуруп "Алпамыс", "Алпамыш" калыбына келгенин көрсөтсөк болот.

Жеңгис-каан (Чын оогус деле мааниси "жеңгис" ке келет, ушундай атай береличи) аталып жүргөн дагы бир катар даражалардын арасынан "Жаангер", "Каанкор" дегендерге токтоло кетели. Манаска таандык бул наамдар өз-өзүнчө ырбаяндардын аты болуп жүрөт. Мисалы, "Жангар" - калмактардын баатырдык ырбаяны, "Хонгор" - ойроттордун (азыр монгол аталып жүргөн). Мунун өзү мурдараак биз келтирген жагдайларды дагы бир ирет бекемдейт. (Айта кетчү нерсе "жихангир", "жахангир" деп окуп алышып, бул "жихан, жахан" да араб же иран (парсы)дан кирген сөздөй карашат. Анда "жаан, жаады" деген да нукура сөз болбой калабы? Жаан, булут да башка өлкөлөрдөн келгени үчүн ошондой болуп калган экен дейлиби? Каанкы эр, же Каанкор, жатык айтылышы Канкор да болуп кетет ырбаянда, мааниси боюнча "кан ичер" (кровожадный) экени өтө күмөндөй. Эң алды ошо кездеги каандарды баш ийдирип (албетте, согуш жүргүзүп да), "эки тизгин - бир чылбыр"ды бүткүл Талаага жайылткан каандардын кааны "каанкор" аталып калышы бүтүм ченемдүү (мисалы "шах-ин-шах" - "шаанын шаасы" деген даража сыяктуу).

"Даража" демекчи, айта кетүү керек, "даар ажы" түрүндө болуусу ыктымал бул түшүнүк байыркы "ажы"га барат, шекилди. Эң байыркы уңгусу "ач" менен бир "аж", ажыдаар (Кытай улуу кагааны ажыдаар болуп эсептелген (Дракон, сын Дракона), терс мааниде "ажаан" ("свирепый") сөздөрүндө учурайт. Ал эми мааниси түк табылбай жүргөн "хас хаджиб(и)" - Жусуп Баласагынга ыйгарылган наам - "ас(ыл) ажы эп" же "ас(ыл) ажы бий" деп чечмелениши мүмкүн, (бул жерде "ажеп" сөзүн эстесек болот, бүгүнкү тилде көп колдо-

нулбаган мааниси бүдөмүгүрөөк бул сөз "ажеп болуптур", "ажеп сага" сыяктуу сөз айкалыштарда кезигет. "Ажы" наам-даражасы "хаджж" делип жүргөн менен тек гана үндөш, же мүмкүн өтө байыркы уңгулаштыгы бар, болбосо Алтайга чейин ошо замандарда барып калганын түшүндүрүүнүн бир канча татаалдыгы болот.

Жогоруда бир катар маани чечүүлөрдү келтиргенибиз окурмандарды тажатпаган болуу керек деген үмүттө (макул эместер кечирип коюшсун), табышмак жандырмагына даярдык көрүлдү деп эсептейли. Ырбаяндын баш каарманынын аты каяктан гана изделбеди, "ман", "асман", "манасия" деп ж.у.с. Индияга, башка бир таптакыр тиешеси жок дин, өлкөлөргө чейин үндөштүктөргө ээрчип кетмейлер учурады.

Биздин оюбузча, "Манас" атында "ыманы ас" деген сөз айкалышы турат. Жана бул азыркы "ыманы (аура) ысык", "ыманы жылуу" (бешенеси сүйкүмдүү), деген менен катар андан тереңирээк, кененирээк "ыман" (адамдык, кишилик оң касиеттер топтому (гуманность) мааниси жана мурдараак келтирилген "ас" (асыл) сөзүнөн. "Ыманы ас"ка ошондо "Драгоценноликий" бир жагынан, "Бесценная харизма" деген да жакындап барабы? Айтор, ушул өңүттө. Ал эми экинчи жагы үндөштүк жакындаткан "ыман аз", "аман аз" - аёо жок, - деген ураан. "Манастап ураан чакырып", - деп ырбаянда көп ирет кайталангандай, ошол тээ эзелки ураан болгон (аман - в областях, пограничных с Турцией и Азией, из тюркского "безопасность, защита, помилование, восклицание о помощи" (М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка). Мындан тышкары бардык балкан-славян тилдеринде да бар). Бул жагынан "Ыманы аз (ас)" (салыштыруу үчүн - орусча "Беспощадный").

Темирдей чеңгээл менен тартип орнотуп, "Жазаа (жазуу)" ны киргизген, оругу (тыл - обоз) менен бир нече миллион адамды бир денедей башкарган Жеңгис-каан "ыманы аз(ас)" - "Беспощадный" аталып калуусу толук бүтүм ченемдүү нерсе.

"Ас" жана азыркы "аз" сөздөрүнүн катышын түшүнүү үчүн сөз түрлөнүүсүндөгү бир жагдайды эске сала кетели. Ал тергөө (табуизм) аркылуу жүрөт. Мисалы кыргыз "уй-дун сүтү жок болуп калды" дебейт, "уй байып кетти" дейт. Бул жерде "жок" тун түбү "жок" болот деген байыркы ишеним, ырым жатат. Ошонүчүн катуу сыркоолоп жатканда да абалын сураганда "жакшы, шүгүр" деп жооп бермек бар. Ал эми "азайды" деген да ошол "байыды" сыяктуу "ас" деген абдан оң маанидеги сөздөн. "Аза(азаа) күтүү" да кийинки "жоктоо" маанисинде экени бекеринен эмес.

Ушул жерде бирөөлөр Манас "Айкөл" (Великодушный) делиниш керек, а жанагы айтканыңар жарабайт деп да чыгышы мүмкүн, албетте. Бирок, тарых жана өтмүш кыйла өжөр нерсе экенин кантебиз?

Манасты демократ болгон деп ким айта алат? Кечээги эле турмушубуздагы "жакында Манастын партбилети табылат имиш" деген сыяктуу деңгээлге баруунун кажети барбы? Ооба, Манас - Журт Атасы болгон, элин коргогон, тынбай согуш жүргүзүп күрөшкөн. Өз элине - Айкөл, Ыманы Ас болгон, душманга - ыман аз болгон. Мына ушундай тээ дүнүйөнүн бүткөнүнөн бери келаткан анжылык (диалектика).

Орустун белгилүү жазуучусу И. Калашников таасын баамдагандай мезгил, доор таш боор ("жестокий век") болгон. Өз элиний коопсуздугун камсыз кылуунун эң ишеничтүү жолу - курчаган мамлекеттерди каратып алуу болгон. Антпесең, алар сага кол салбайт, жериңе, малыңа көз артпайт, - деген кепил болбогон. Келишим түзүү, түзгөн күндө да аны кыйшаюсуз аткаруу эми гана бир аз жөнгө салынууга аракеттелип атат. Дагы деле болсо айтканы айткандай аткарылышы жетишилбей келүүдө. Ал, байыркы замандарда алдынала сокку урмай, колдон келип турган амалды ишке ашырмай, башка конгон кел-келди пайдаланмай болгон. Мына ушул көптү аныктаган, ошо кездеги тарыхый жүзөндөрдүн (личносттордун) аракеттерин негиздеген жагдайларды, накпар-

кы шарттарды эсучунан чыгарбашыбыз керек, тарыхтын, ошол доордун көз карашы менен карап түшүнүүгө аракетте-нишибиз абзел.

Үстүндөгү көк соот,
Үркүп качкан далай журт.
Астындагы тулпар ат
Ай ааламга салган өрт.
Айдыңынан корголоп,
Алымында далай журт.
Тулпарларын жаратып,
Туш-туш жагын каратып,
Каш кайтарган журт болсо
Кан жүргүзүп талатып,

- деп кылымдардан өтүп келген саптарда айтылгандай, Жеңгис-каан "каш кайтарган" дарга өтө аёсуздук менен мамиле кылган. Белгилей кетчү нерсе - бардык жүргүзгөн согушта-рында Жеңгис-каан укуктук жактан караганда, адилет тарап болуп көрүнгөн. Тарыхта күбөлөнгөнү - жиберген элчилери-нин өлтүрүлгөнү. Бул Кытай, Хорезм, Рүстө да кайталанган. Башкача айтканда, калыбы боюнча (формально) каандын иши дайыма душмандарынын көпкөлөң, текебер мамилесинен, ка-туу акараат кылгандыгынан аргасыз курал-жарак тилине кайрылуу катары сыпатталган. Муну келечекти ойлоо менен, кийинки айыптоолордун алдынала иштелгенин, болгондо да жүзөгө абдан мыкты ашырылганын бүгүнкү илим-билим се-ресинен деле тандануу менен андалуусун моюнга алуу керек. Ошону менен катар, бардык эле калаа-чептердин күлүн ас-манга сапыра бербестен (анда балдарынын үлөөсүнө (учурда-гы - "үлүш"; орусча "улус" мурдагы "... үлөөсү" дегенден) эмне тиймек?), "сунган моюнду кылыч кеспейт" кылган. Кар-шылашкандарын жөн гана жазалабастан, эси-көөнүнөн кет-кис, кылымдарга аңыз-кеп болгудай, калгандарынын жүрөгүнүн үшүн алуу максаты менен мамиле жасаган.

Ушул жерден дагы бир эң кызыктуу мисал келтире кетели. Белгилүү болгондой, орус эл болмуштарында (былиналарда) терс каармандардын жоон тобун "татарские витязи, богатыри" аталгандар түзөт. Кадимки "Соловей-разбойник" "Соловей Рахматович" деп берилет (М. Фасмер, Этимологический сл. русск. языка) жана ал "Рахмат" деген ысымдан эмес, "Вор Ахматович" дегенден, каардуу Акмат-каандын уулу экендигинен чыкканын чечмелейт. (Соловей деле-Саалы же Салаа-бий го) эми биз айталы деген жомокторго кирип кеткен "миң жыл жашоочу "Коцей Бессмертный" тууралуу кеп. Ырбаянда

Катагандын кан Кошой,
Ат көтөргүс алп Кошой..

демекчи, чамасы, Кожомкул-балбаныбыздан да (бою 2 м 38 см, салмагы 164 кг; аны эптеп-септеп ат көтөрчү экен, чарчаганда орун алмашып) чоң, зор алп адам болгон го. Катаган уруусу Ала-Тоодо калган кыргыздар болгон жана Алтайга көчүп барбаган, кийин Манас элди көчүрүп келгенде алп Кошой-каан Колго кошулган. Эми ошол Кошой-Кыргыз (кыргыз) "Коцей-Бессмертный" болуп калганын айкындыктын эң чоң үлүшү менен айтууга болот. "Кыргыз" - "неистребимый", же мааниси боюнча "бессмертный" деп алынышы, элибиздин аталышынын ошо кездеги (XIII к.) тилмечтер (толмачи) тарабынан кантип түшүнүлгөнүнөн кабар берет. "Кырк гуз", "кырк кыз", же "кырк из" эмес, дал ушундай. ("Ыман аз" сыяктуу эле "кыргыз" дагы согушка киргендеги жоокерлерди шердентчү, дем берчү ураан болгон жана кийинки кылымдарда да кыргыз ушул ураандарды чакырып келет). Ал эми "бул миң жыл жашайт имиш" деген жүрөктүн үшүн алуу, (жанына келип караганда тебетейи кулап жатса - ана "психология") кийинчерээк бул болмуштардагы кейипкердин эти качып (ага бир кылым деле жетет экен), терс мамилени эске алуу менен жалаң сөөгү калганын түшүндүрөт.

Бир караганда, айрыкча көндүм-адат болгон көз караш боюнча, мүмкүн эместей сезилген бул жагдайлар, негизделишинде ырбаянды, жылнаамаларды, болмуштарды камтыйт, а бул болсо напяркы этик болгон, этилген иш - "факт"). этик - өжөр нерсе - делинет эмеспи¹⁰.

Эми, "Ыман ас" наам-даража тууралуу жогоруда айтылды, ошону менен катар ырбаяндагы башкы кейипкерлердин аттарына бир аз токтолуп кетели. Түшүнүктүү болгондой, бир эле башкы кейипкердин ысымын тергеп, калганын өз аты менен ырдай бергенде, "кимдин ким экени", демек, башкы каармандын жүзөнү да билинип калып атпайбы. Анан тергегени кайсы, тыюу салынган осуятты аткарганы кайсы?

Мына ушул өңүттөн караганда ырбаяндагы ысым-аттар да тергөөдөн чыккан. Темиржээндиң атасы Өзүкө (Есуге деп окулуп жүрөт башка тилдерде "ө", "ү" жоктугунан; Өзүбек деген ысым да каан тукумунда көп ирет коюлганы байкалат) кийинчерээк мусулмандашкан заманда Жакыпка айланат (Йакуббай, йакэ-жеке-өзү деп жакындатылган го?). Башкы кеңешчиси жана акылманы Субудай-баатыр (Суудай, же Супатайбы?) Бакай деп тергелет.

Бул жерде "бака" - "глаз" (М.Фасмер, Этимологический сл. русск. языка) дегенди эстесек (багуу - кароо) анда бул ат "көсөм" деп тергегенге жатат. (Жадимки "бака" деле байыркы тилде "көздүү" маанисинде болгон го?). "Каныкей" - каныке, мунусу "каанэшаа" - канышаалардын топтолгон элесинин эркелетилип тергелген түрү. Ал эми Манас Ала-Тоого келип ашын бердирген Көкөтөй ошол Жеңгис-каандын түп атасы көк көз Маалык Бай ууд болсо, Алмаанбек (алуучу, алгыр) деп тергелген ат кийинчерээк Алмамбет (Ал-Мухаммед) түрүнө келгендей. Бир атадан жалгыз болуп ырдалып жүрүп отуруп, Манастын көзү өткөндөн кийин (мына, чыгарманын ички бүтүм-ченемдери) Көбөш, Абыке деген биртуугандары бар экени дайын болуп атпайбы. Алар ага чейин Колдун каягында жүрдү экен? Ошол эле жерде жүргөн го,

бирок, ырдай тургандай зор иштерди аткарбаса керек. Мына ушул жерде Көбөш (көпкөлөң мааниде го) - бул Темиржээндин иниси Кысарбы- деген ой келет. Анын мүнөзү булактарда ошондой сүрөттөлөт. Кыскасы, ырбаянда негизги каармандардын ысымдары бардыгы тергелген деген тыянакты айтмакчыбыз. Кээ бир кийин жашаган тарыхый жүзөндөр өз ысымдары менен ырбаянга кошулуп кеткени, ал - башка себептерден болгон көрүнүштөр жана ал деле, негизинен, түшүнүктүү¹¹.

Дагы бир кызыктырбай койбой турган нерсе бул - мейли, Жеңгис-каан тай журтунда өсүп-жетилсе, анда ал кайсы тилде сүйлөгөн болду экен? - деген суроо. Азыркы кыргыз тили менен ойрат тилдеринин айрымасы кыйла (өз ара, тилмечсиз түшүнүү өтө эле кыйын, атүгүл, мүмкүн эмес). Сегиз кылым илгери тилдердин айрымасы азыркыдан анча аз болгон деп ишеничтүү айтса болот. Бирок, биздин оюбузча, Жеңгис-каандын тай журтунун тили - илимге "Жагаатай тили"¹² (чагатайский язык) деген ат менен белгилүү болгон түрки тили. Орус тилинде байкалуу таасир калтырган бул тил (бир эле мисал Пушкиндин досунун ата-теги Чаадаев (Жагатаев болуп атпайбы) салыштыра келгенде кыргыз тилине (мүнөздүү "ж" тыбышы менен) абдан эле окшош.

Кара-Корумда тактыда отурган Тулуйдун (Төлө, же Түлөө) кийин кытайча (Куубүлө ууду) жана ойротчо сүйлөп кеткен балдарынан башкасы, ушул "жагаатай" тилинде сүйлөгөнүнүн байкалуу издери булар башкарып турган бир катар каандыктардын элдеринин тилдеринде жүрөт. Кыргыз, казак, кырым-татар тилдери илимде бир топко бириктирилип, ал эми башкурт, татар, өзбек тилдери жакын жана түшүнүктүү болуп калганы, негизинен, ошол саясий үстөмдүк жүргүзгөн элдин саны жагынан басымдуу көпчүлүктү түзбөсө да, тилдик таасири чоң болгондугунан шек туудурбайт. Мындан тышкары Түндүк Кавказдагы бир катар элдер да - кумук, карачай, балкар, ногойлор бизге абдан жакын тилдер-

де сүйлөшөт. Бир, эки кылымда тилин жоготуп койгон элдер болот экен, башка тилге өтө аралашып, өзгөрүп кеткен тилдер болот экен тарыхта. Сегиз кылым мурдагы кыргыз тили азыркыдан айрымасы, албетте, болсо дагы, негизи, ошол тилибизди, элибизди, ысымыбызды сактап калганы үчүн Ыманы ас Атабыздын эрдиги ырдалып бүтпөйт.

Жеңгис-каандын чындап Талаага өкүмдар катары таанылуусу күчтүү, жоокерлери көп керейууддарды баш ийдиргенден кийин башталат. Ошол керейлер Кытайга ыктап, таянып жүргөн эл деп сыпатталат булактарда. Мына ушулар ошол ойрот элдеринен, же ойроттошо баштаган уруулардан болуусу мүмкүн.

Улуу орус элинин чоң окумуштуусу, тарыхчы, академик Л. Гумилёвдун тыянактары боюнча Орусия бир нече мамлекет болуп чачкындабай, бирдиктүү борборлошкон зор мамлекет катары калыптанышына көчмөндөрдүн кошкон өтө чоң салымы бар. "Деньги" (теңге), "товар" (табаар), "таможня" (тамга басуудан), "казна" (казына) сыяктуу бүтүндөй бир катар негизги түшүнүктөр көчмөндөрдүн тилинен киргени бекеринен эмес.

Тарых күбө болгондой Жеңгис-каан түптөгөн мамлекеттин ордунда кийин жок эле дегенде үч зор мамлекет пайда болду. Анын дагы бири - Жеңгис-каандын урпагы Куубүлө-каан бириктирген улуу Кытай болсо, кийинкиси - Улуу Моңголдор Империясы деген ат менен тарыхка кирген, Темир-Илең тукуму Бабырдын небереси Акбар-каан бириктирген Индия.

Ошентип, буга чейин келтирилген дал келүүлөр жана тыянактар көрсөтүп тургандай "Манас" ырбаянынын пайда болуусу жана анын башкы кейипкеринин үлгери ким болгон деген, эң аз дегенде жүз элүү жылдан бери көптөгөн адамдардын кызыгуусун арттырган, окумуштуулардын бүйүрүн кызытып келген суроого "ал - Жеңгис-Чыноогус-каан болгон" деп жооп беребиз.

Тарыхка, өткөнгө туура мамиле кылуу - бул бүгүнкү илим-билимдүү, маданияттуу, жарандашылган (цивилизированный) элдердин колунан келчү иш. Кечээ, жакында "Каныкей - тажик кызы болгон экен" - деп коюшса, "силер эмне, эки элди чабыштырганы жатасыңарбы?" - деп мезгилдүү басма сөздө бир топ ызы-чуу болгону эсте. Ушундай феодал-уруучулук көз караштан жогору болсок экен. Ал тээ, ошол сегиз кылым мурда Темиржээн "Жеңгис-каан" болуп, баралына жеткенде атасы Өзүкени кымызга уу кошуп берип өлтүрүшкөнү үчүн татарлардан өч алган экен, арабанын огуна теңеп (бою андан ашкан (5 жаштан жогору) эркек атпайдын бардыгын өлүмгө буйруган. Орустагы, Европадагы "татар келатат", "татар өрттөдү, кырды", "татар ийгөөсү (иге)" сыяктуу эсучундагы терс туюмдарды да ошол "татар" ураанынын эң биринчи катарда жеткени менен түшүндүрсө болот дейбиз. Айкындыктын чоң үлүшү менен, каардуу каан кийин да, баягы 5 жашар балдар эрезеге жеткенде, ошолордон айыптуу кошуундарды (штрафбаттардын башталышы каякта жатат) түзгөн, жана чабуулдардын эң алдыңкы катарына, майдандын кыл чайнаган мизине салган деп айтсак ылайыккы (логически) эле келет.

Сегиз кылымдан кийин "орус өч алат" деп кооптонуунун кажети жок. Анткени ошол татарга да, моңголго да улуу орус эли астейдил жардамын аябай берип, ар тараптан колдоп келатат. Кантсе да сыртта XXI кылым доор сүрүп, Үчүнчү миң жылдыкта жашап жатабыз го.

Жеңгис-каан тарых, тагдыр жүктөгөн иштерин аткарып, көзү өткөнүнө сегиз кылым толушуна аз калыптыр. Андан көрө, ушул тарыхый зор жүзөндүн жашоосун, иш-аракеттерин изилдеп, сабак алсак. Эли үчүн кылган эрдиктери, жакшылыгы кантип эбегейсиз, деңиздей ырбаянга айланганын таанып үйрөнсөк. Элдин эсучунда анын кандай элеси калганы - бул тарыхтан алчу эң бир зор насаат эмеспи.

Дагы бир айта кетчү нерсе - Жеңгис-каан жортуул, жүрүштөрдө жөнөкөй жоокер кийимин кийип, ысык-суук,

кыйынчылыктарды кадимки аскер катары башынан кечиргени белгилүү. Ашыкча байлык, азем буюм, кооздонуудан өзүн оолак туткан деп айтылат булактарда.

Ушуга байланыштуу бир ой - бул Манастын күмбөзүнөн табылган баатырдын сөөгү тууралуу¹³. Илимде Кара-Чоро деп шарттуу аталган (Улуу Чоро, баатыр) бул сөөк бою эки метрден ашкан алп адамга таандык ("Реконструкция кумбе-за Манаса" китебинде).

Каныкенин сөөгү 3 метрдей тереңдикте коюлса, алп баатырдын сөөгү абдан терең - 7 метрдей жер алдына жашырылган жана ашыкча кооздолбогон, байлык-баалуулуктар менен коштолбогон. Дал ушул күмбөздөн эки деңгээлде коюлган сөөктөрдүн табылышы жөн эле кокустук эмес, толгон-ташкан алтын, асыл таштарды табабызбы деп күткөндөр үчүн дагы бир сыр-табышмактай. Улуу Каан адам баласы жарык дүйнөгө кандай келсе, ошондой эле өлүк дүйнөсүз, байлыксыз кетерин бизге насаат кылып кеткендей.

Ошол коюлган баатырдын өң-түспөлүн профессор Герасимовдун усулу боюнча кайра калыбына келтирүүгө аракеттелсе, Улуу Баатыр Атабыздын элесин көргөндөй болот белек.

К.К. (кыттан (жазуудан) кийин - post scriptum) Ушуга чейинки ырбаянды изилдөөдө (илеяткыдан - жазып алуу, басып чыгаруудан - сырткары) кетирилген бир нече негизги кемчиликтер (өзүм туйгандай) тууралуу окурмандар менен ой бөлүшүүнү туура таптым

1. Кыргыз элинин өткөн тарыхын азыркы мамлекетинин аймагы менен чектөө жана, мисалы, алтайлык тарых тилкесин бир өтө күмөнсүнүү, ишенбөөчүлүктөй мамиле менен кароо;

2. Жеңгис-каандын тарыхый ордун, жүзөнүн (личностун) абдан бир беткей (мыкаачылык, жапайылык, бүлүндүрүүчүлүк ж.у.с. алдынала жек көрүүчүлүк мамиле менен терс сүрөттөө, жалаң көөлөп, кара боёкторду жабуу. Айрыкча,

бул өңүттө айтылуу шовинизм күчөгөн жылдары көп ката кетирилген. Болбосо, Ата-Журттук Улуу согуш жүрүп жаткан кезде Александр Невский жөнүндө көркөм кинотасма тартуу менен катар, В. Ян жазган "Чингис-Хан" тарыхый романы I даражадагы Сталиндик сыйлыкка татыган. Аталган чыгарма ошол убакта белгилүү болгон маалыматтарга таянып, негизги окуяларды бурмалоосуз, чынчыл жазылган, "улуу орус элинин журтчулдугуна (патриотизмине) доо кетет" деген калпыс ойлорго жетеленүү болбогон. Кийинкилер ушундай бийик даражадагы сыйды көрсөтөт беле, жокпу?

Согуш алдында, жана согуш мезгилинде Эмир-Темир¹⁴ тарыхы боюнча да бир катар изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул иштердин жалаң орус элинин эле эмес, орус эмес элдердин өкүлдөрүнүн да даңазалуу тарыхын таанытуу аркылуу кан майданда күжүрмөн демин, рухун көтөрүү сыяктуу максаттарга багытталганы байкалып турат.

3. Тарыхты изилдөөдө жана өткөн окуяларга баа берүүдө калыс, напаркы тарыхый шарттарды, жагдайларды эске алып мамиле кылуу кийинки ашкере "идеологиялашкан" (болгондо да "идеологиясы" туура эмес) саясатчыл көз караш менен алмашылганы.

Артта калган, колониалдык, көз каранды, аз жерден жок болуп кете жаздаган элдерде каяктан улуу окуяларды камтыган тарых болчу эле - деген сыяктуу, мурундан алыс көрбөгөн тайкылык менен мамиле кылуу.

Албетте, жогоруда жазылгандарды англис же герман, атүгүл бир кунгар изилдөөчү жарыяласа, анда таптакыр башка кеп болмок (биздин "менталитет"пи?)

Мисалы, "Жеңгис-каандын насиле (наследники - потомки по мужской линии) ушу тапта жер жүзүндө 16 миллиондой бар экен" деп Оксфорддун профессору Б.Сайкс изилдеп тыянак чыгарды,- деген кабар бүт дүйнөнү заматта дүңгөп (сенсация) болуп айланып чыкты. Орусиянын борбордук телеканалдарынан эле катарынан 2 күн берилди.

Чыңгыз-каан - кыргыздын Манасы экен, - деген тыянак - бул менин отуз жылдан берки изилдөөлөрүмдүн натыйжасы - жарык дүйнөгө алып келген, таалим-тарбия берип өстүргөн Ата-Энеме, туугандарыма, бардыгыбызды тоо койнунда бириктирип, Күн астында орун берип келаткан, жанымдай сезген кыргыз элиме тартуулаган белегим. Элимдин алдында берген тарбиясы, билим-илими үчүн жарандык бир парзымды аткардым деп ойлойм, жана кыргыз болуп төрөлүп, торолуп, жетилгениме таптакыр арман кылбайм. **Бардыгыбызды Улуу Манас Атабыздын арбагы колдоп жүрсүн!**

Сентябрь, 2004-ж.

Эскертмелер

1. Мүмкүн, түрктөрдө Жеңгис (азыркы- Жеңилгис) - ылакап наамдардын же каймана аттарынын бири сакталып калгандыр. Учурдагы кыргыз тилиндеги сөздүн төмөнкүдөй түрлөрүнүн - жеткис - жеталгыс, жетпес; баргыс - баралгыс, баралбас; алгыс - алалгыс, алалбас; келгис - келалгыс, келалбас ж.у.с. бар экенине жана алардын биринчилеринин илгерки, ал эми экинчилери кийин пайда болгонуна жана мааниси боюнча накаралаштырылганына назар салуу керек.

2. Сөз тегияткы (пайда болуусу боюнча) алганда: кара (өң, түс), караан сөздөрү каара - каар(дуу)дан экени көрүнүүдө. Алгач караан түн каардуу түн маанисинде болгон, кийин маани өң, түскө оогон түндүн түсү кара; карайды - каардан, ачуусунан өңү кочкул тартты, карайды ж.у.с. ж.б. Орус тилиндеги өздөштүрүлгөн кара (мааниси - жаза, алгач - каар, (кудайдын) каары - божья кара) сөзүндөгү басымдын биринчи муунга тушталганы кокус эмес: кыргыз тилиндеги каар сөзүндөгү созмо аа менен аныкталат.

3. Мүмкүн, түрлөнүү иретинде Ыман Кол (ымандуу (тартиптүү, тил алчаак) Кол) маанисин да кароого болот. Бирок, Колдун жалпы турпаты, аскерлерди башкаруу көйгөйлөрү ж.у.с. өңүттөн карай келгенде жана да кулк-мүнөздү эске алганда (кол аталышы да жүрөк үшүн алуу керек болгон) Маң Кол эле болсо керек. Каралган эки маани түрлөрүнүн жуурулушунан (контаминациясынан) болуусу да толук ыктымал.

4. Ууд (ут)- урпак, тукум, урук, уруу маанисинде улут (улуу уут) - уруудан жогору турган бирикме (учурдагы тилде нация латин сөзүнүн маанисин, ордун ээлейт); угут - (бозону ачыткан (жан киргизген, "жашоосун" улаган) урук, тукум.

5. Биерде ушундай пикирге оошкон белгилүү чыгышмандар (И. Березин ж.б.) изилдешкен булактардан келип чыккан кандайдыр бир белгилүү олуттуу негиздерге таянышканын айта кетүү керек. Арийне, "Манас" сыяктуу түптүү булак менен тааныштыгы болбогону үчүн (ал убакта), мындай көз карашты далилдөө өтө кыйын, атүгүл, мүмкүн эмес болгон. Кыргыз окумуштуулары болсо, өз кезегинде, башынан эле "Чынгыз каан - монгол (кыргызча - ойрот) деген кыйла анык эмес пикирди талашсыз, айкын нерсе катары кабылдап алышкан. Ошол эле учурда, иликтөөчүлөрдүн дээрлик бардыгы Чынгыз каан монгол (ойрот) тилдүү эмес, түрк тилдүү уруудан болгон деген пикирге келишкен.

6. VII-VIII к.к. эле булактарда кыргыздар бойчон, көк көз, сары түктүү адамдар катары сүрөттөлгөнү мүнөздүү. Учурдагы өң-түс - антропологдордун аныктоолору боюнча монголоид расасынын түштүк-сибир кичи расасы (же болбосо, азиаттык да, европеиддик да расалардын белгилерин камтуучу) - узакка созулган аргындашуунун натыйжасында пайда болгон. Мисалы, көк-жашыл көз, сары сакал, абдан бойчон (2м ашуун) Чынгыз каандын көздөй небереси Ба(г)-аттуу-каандын өңүндө азиат белгилери үстөмдүк кылганы (энеси кытай кызы болгон) булактарда тастыкталып (сүрөтү да бар) калган. Дал ушул Чынгыз каандын жортуул-казат-

тары өң-түстөрдүн аралашуусуна дагы бир, кезектеги, абдан кенен мүмкүндүк берген дешке салмактуу негиздер бар. Тарыхый маалыматтар боюнча Чынгыз каандын ар кайсы элден алган 500 дөй катын-токолдору (кээ бир пикирлерде 2000 чейин токолу) болгон, ал эми улуу уулу Жоочунун коптөгөн аялдарынан 140 уулу болгону жазылып калган.

7. XVII-XVIII к.к. кыргыз-калмак согуштарын (Жуңгар каандыгынын жортуулдары) тең ата, демек, тең мураскорлордун баш калкалоого же улуу бабасынын жеңиштеринен өз энчисин талап кылууга аракеттери катары кароого да болот. Калмак каандары, зайсандары да, кыбаа, казан, сибир, ногой, кырым, ойрот, кавказ каандары, казак султандары жана кытай какандары (императорлору) сыяктуу эле Чынгыз каандын урпактары (насили) болушкан. Анүстүнө, Орто Азияда ошол учурда Темирдин урпактары өкүм сүргөн. Дегинкиси, Волга жээктеринен келип так талашуу биринчи жолу болгон эмес. Өз учурунда дал ушундайды Өзүбек каандын (1312-1342 ж.ж. өкүм сүргөн) урматына наам берилген өзүбек уруу жаатын, андан аталышы бир элди жана каандыкты түптөгөн Шаайбаны каандын (1500-1510 ж.ж. өк.сүр.) урпактары жүзөгө ашырган.

8. Чынгыз каандын иш-аракеттеринин башкы себебин академик Л. Гумилёв тарабынан түшүндүрүлүшүнө көңүл буруу керек. Академик маалыматтарды жана булактарды талдап чыгып, турукташып калган пикирге каршы - Чынгыз каан басып алуучулукка караганда, ушунчалык эле мамыр-жумур, өтө деле ымандуу, жоош эмес коңшуларына утурлап өз элинин коопсуздугу жана азаттыгы үчүн зарыл болгон аракеттерди жана алдын-ала соккуларды жасаган деген пикирди айткан.

9. Кыргыздын тергөө салты биздин күндөргө чейин жетти. өтө сый мамиле кыла турган кишилерди атынан чакырбай тергемей (кайындарын) келиндердин ызат көрсөтүүсү, өз ыманын билгизгени катары бааланган. Негизи, тергемей

Манас Атадан калган - деген чоң манасчылардан жазылып калган даректер бар. Ал эми, Чынгыз-каандын көзү өткөндөн кийин 70 жылдай өткөн маалда Рашид-ад-дин тарыхка каандын өзүнүн жеке көрсөтмөсү боюнча ысымын атоого катуу тыюу салынганын жана эки жылга чейин эч ким угузуп айта албаганын жазып калтырган.

10. Тилдердин өз ара таасири тууралуу маселелерди - өзүнчө кароо керек. Орус тили өздөштүргөн сөздөрдү карап чыкканда ойрот(монгол) тилдеринен (негизинен, орус тили менен бир нече кылым канатташ турган бурят жана калмак тилдеринин эсебинен) мындай сөздөр кыйла эле аз санда экени билинүүдө. Ошол эле учурда, өздөштүрүлгөн түрк сөздөрүнүн бүтүндөй бир чоң катмары Ордо тилинен узак мезгил ичинде жигердүү өздөштүрүү жүргөнү тууралуу ойду бекемдейт.

11. Ырбаянда өз аттары менен айтылган Токтомуш каан (Тохтамыш-хан), Эдиге (Едиге) ж.б.ларды аныктоо маселелери адабиятта аздыр-көптүр чагылдырылган жана талашсыз. Бирок, усулияткы (кыргыз ырбаянында кантип жана эмнеден болгону) иштелип чыккан эмес. Ал эми, **богатырь** түрүндө орус тилиндеги, арабча, парсча окуп-жазгандардын өзгөчөлүктөрүнө ылайык **бахадур** түрүнө келген сөздөр түп нускасы **бага аттуу эр** сөз айкашы экенин, ушундан калыптанып чыкканына күбө болуп турат. Багаа-аттуу деген ысымды (угулушунда Баа-аттуу) Бату деп жазып, кийин окуп калышканы көрүнүүдө. Бааттуу - дүйнөнү дүңгүрөткөн Чынгыз-каандын көздөй небереси экени далилдөөнү талап кылбаган этик (факт - этилген, болгон нерсе). Каандын ысымы кыргызча болгону мына эми - 800 жылдан кийин билинди. Ордону негиздөөчү Бааттуу каандын уулу жана мураскорунун ысымы Сартак болсо, (сарт сөзүнөн эмес, сары так (мүмкүн төрөлгөндөгү бир белгисидир), же эң мүмкүнү Сар (зар, алтын) Так (мамлекет Алтын Ордо аталганын эске алганда), анын уулунун ысымы Улагчи деп окулуп жүрөт (Улакчы же Улагачы).

Ал эми кийинки такта отургандардын арасында тектеш элдерде да кезигүүчү окшош ысымдарды айтпаганда, жалаң кыргызга гана таандык Жаныбек (1342-1357 ж.ж. өкүм сүргөн), Бердибек (1357-1369), Күлпө (1359), Тагай (1375), Токтомуш (1380-1405), Куйручук (1395-1397), Чекир (1414-1416) ысымдарынын тарыхта турганы бул Ордонун кыргыздыкы экенин тастыктайт. Каандардын ысымдарын кыргыз энелери койгон дешке таптакыр негиз жок, себеби, балдарга (өзгөчө - уулдарга) ысым берүү укугу эркектерге - атасы, бабасы же уруу аксакалдарына гана таандык болгон.

Андыктан, Бааттуу-каан (Бату-хан) көздөй небереси болгон Чыңгыз-каан да элибизге таандык экени дагы бир олуттуу далилге ээ болду десек туура келет.

12. Дагы бир салмактуу жүйө катары Чыңгыз каандын мураскор төрт уулунун нукура кыргызча уңгулуу ысымдарын келтирсе болот. Анда, Жоочу, Жагаатай (жага турган), үкөтай, Түлөө деп ат коюлуп, кыргызча эмес жазылып (ө, ү, ң тыбыштары жоктуктан), кийин окулуп, которулганда кыйла өзгөртүлүп калганы көп адашууларга алпарган. Ал эми, төрт уулунун тең ысымдары атасына (болгондо да Чыңгыз каандай атага) жат тилде (Чыңгыз каанды монгол (ойрот) деп эсептегенде) коюлушунун өзү канчалык өөн туюларын ойлоп көрүүңүздөр. Буга кошумчалай кетчү нерсе: Чыңгыз каандын каймана ысымдарынын бардыгы - Теңгис, Жыгаанкер, Каанкер, Жеңгис ж.б. кыргызчага которуусуз түшүнүктүү. Жана, тескерисинче, ойротчо колдонулганда "чү" дегенде эле тийиштүү өзгөрүүлөргө туш келет (мисалы: Каанкор - Хонгор).

13. Археологиялык маалыматтар сөөк коюулар түрү белгилүү бир учурга чейин (XIII к. чеги) башкача болгонуна кабар берет. Көзү өткөндүн жанына тиги дүйнөдө колдонсун үчүн скиф-сакча сөөк коюулардын себептери менен үндөшкөн же түздөн-түз улаган (зайып, токол, күл-күң, күлүктөрдүн сөөктөрү жана ар кандай буюмдардын баймабай коштоосу) тирлик буюмдары, тамак-аш, жасалгалар ж.б.

коюлуп келген. Азыркы кыргызча сөөк коюу, атап айтканда маркумду кийизге (ак же агыш түстөгүсү ылайык) ороп (башка эч нерсе коштобой) коюу да Чынгыз каандан бери келет дешке айкын негиз бар.

14. Темүр-Илеңдин ысымынын кыргызчага Аксак Темир деп которулганы таңгалдырат. Илең нукура кыргыз сөзү болгондуктан (илең-салаңдап, илеңдеп, илкип басуу) аксак деп которуунун таптакыр манисиз, түк кереги жок экени кашкайып турбайбы.

**«Манас» эпосундагы жана Чынгыз-каан
таржымалындагы дал келген көрүнүш, окуяларды
САЛЫШТЫРУУ ТАБЫЛСАНЫ**

Сапы	Дал келген көрүнүш, окуялар	Тарыхта Чынгыз-каан	Эпосто Манас
1	Туулган жери	Алтай	Алтай
2	Төрөлгөндөгү олжолдугу	Кан мыкчып түшөт	Кан мыкчып түшөт
3	Атасынын даражасы	Каан эмес	Каан эмес
4	Өспүрүм кези	Туткунда - барсакагычы	Оштуруду малчысы (ошпур - бир эритме чоюн)
5	Канчалыкка жетүү	46-51 жашында	Бир топ күрөштөн кийин, элди Алтайдан Ала-Тоого көчүрүү келер тушта
6	Окумдандык мезгили (тукуну менен)	1206-ж. - 19-кылымдын аяк чепи	12-муунга чейин (250-350 жыл аралыгы)
7	Көздүн курамы	Бардык көчмөн уруулар	Бардык көчмөн уруулар
8	Калат аймактары	Түндүк Кытай - Ургуч	Чон-Бээжин - Ургуч 532 топоним (СОВдо)
9	Түндүккө жортуул	Түштүк Русга чейин кирип баруу	Авламор (Илья Муромец) (СОВдо)
10	«Он колу», башкы шакирти	Елю-Чу-Цай -кытай элинен	Алмаамбет (Сушуйа) –кытай элинен
11	Зайыптары	5 байбаче, 500 токол	Караборс, Акылай, Каныкей, Кыз Сайкал, Алтайнай
12	Эң жакын кеңешчиси	Суботай (бир колу майып болгон)	Баксай (багуу- кароо - көсөм), Бакса -глаз (др.русск., М.Фазмер)

13	Уулуну кайгыш болушу	Жоочу аң уулап жүргөндө олот	Семетей аң уулап чыгып кайып болот
14	Минген туулары	Сетэр - (байык, КОС, ЮКК) түсү кула болгон	Ак-Кула
15	Мүнөшкөрлүгү	Кыргыздар тартуу кылган ак шумкары болгон	Ак-Шумкар
16	Аңчылыкка мамилеси	Өтө берилген	Кумайык (Ак-тайган - РЖВдр) таягыны болот
17	Сайынуруш аталышы (Искендер, Ч-каан, Темир-Илен - 3 эле кишиге)	Бар	(С. Каралаев -1,27)
18	Жакангар аталышы	Бар	Жангер (Жыгакансер)
19	Элдериин сыйы	Бардык бийлигиндеги элдер, көчмөндөр - олжочо	Ала-Манан, Алпамыш, Алпамыс, Жангар, Хонгор ж.у.с. эпостордо, «Огуус-нама» - жазмада
20	Кыргызга мамилеси	Ала-Тоого көчүп келген	Ала-Тоого элди баштап келет
21	Кала болгон жери	Кытайда кандыктың борбор шаарын камдоого алганда	Чон Казатта, Чон Бейжинди камдоого алганда
22	Ковоган жери	Өтө жашыруун	Ошондой эле

"Ху" ким бөлгөн?

Хулар жөнүндө тарых эмне дейт?

Эң алгачкы борбордошкон мамлекетти байыркы Кытайда "Ся" деп аталып жүргөн каантукуму (б.з.ч. III-м.ж. аягы - II-м.ж. башы) негиздегени, 1864 майда барат өз алдынча ээликтерди баш ийдиригени маалым жана булактар менен тастыкталат. Тарыхчылар тарабынан бул каан тукуму уламыш-чалыш (полулегендарная) деген аныктама менен көп учурда коштолот, анткени, ал тушта жазуу же түзүлө элек, же жетиштүү деңгээлде өрчүй элек болгон. Жазууну колдонуу удаалаш Инь каан тукумун алмаштырган Чжоу заманына (б.з.ч. XIV к.) таандык. Ошондон калган жазма булактарда "Ся"лар эскерилип, жазуулар калтырылган. Аларда эң алгачкы өкүмдарлар сөлөкөтү бойчон, өң-түспөлү көк көз, каңшаардуу, көп учурда бүркүт мурун, коюу сакал-мурутчан деп сүрөттөлөт.

Бул өз кезегинде орус чыгыш таануучусу Г.Е. Грумм-Гржимайлого Ортолук Азиядагы "ак куба раса" тууралуу болгоо чыгарууга негиз берген.

Башкача айтканда, байыркы кытайлыктар монголоид же сары расанын өкүлдөрү экени жана андыктан, албетте, кара көз, кара чач, кара тору болгондору талашсыз нерсе.

Демек, эң байыркы Кытай мамлекетин негиздегендер кытай эместер болгон деген тыянак чыгат. Мындай болуусу толук ыктымал экенин кийинки замандарда да Кытайдагы бардык каан тукумдарын көчмөндөр - хунну, табгач, тангут (таңууд), сяньби (сары бий), чжурчжень, чыңгызүүд, манжулар негиздешкени айтып турат.

Ал эми, маданиятындагы "биз" жана "биз эмес" деп ажырата турган негизги чечүүчү шарт катары ошол "көк көз, сары чачтуу"лардын тили жөнүндө эч нерсе айтылбайт. Ошол эле учурда, кийинки тарых көрсөткөндөй аталган "ак куба"лардан таркалган элдердин тилдеринде индиевропалык уңгулардын издери жок болсо да, европалык чыгыш иликтөөчүлөрдүн ой чабытынын бир бурчунда хулар, мүмкүн, индиевропалык тектүү жана тилдүү болгон го деген ой жоромол кыйытылат.

Арийне, тили бөтөн энелердин калктын курамында үлүшү чоң чөйрөлөрдө төрөлүп, торолгон балдардын аталар тилин таптакыр изсиз жоготуп коюусу мүмкүндүгү түүралуу пикирди тарых четке кагууда. Мисалы, инди тилдеринин катарында турган урду тилинде да бир кезде Бабыр жана кийин кансарайдагы мураскорлору сүйлөп жүргөн жана тилге сиңип кеткен бир нече миң сөз бар. Башкача айтканда, негизги сөздүк курамы, сүйлөм түзүү жана башка белгилери боюнча бул тил инди тобуна кирсе дагы, Урду, же, маанисин келтиргенде - "Ордо" (орто кылымдарда - "ордуу") тили деп аталууга себеп болгон.

Тилдер кантип өзгөрөт?

Балдарынын кашында болууга жана аларга тил үйрөтүүгө убактысы дайыма эле боло бербеген байыркы көчмөндөр "эне тил" деген түшүнүктү бекеринен колдонбогон. Башкача айтканда, алар тээ ошол замандарда эле тил энелерден же алардын сүйлөөдөгү өзгөчөлүктөрү менен балдарына өтөрүн байкашкан.

Аталар жана энелер тилдериндеги тыбыштык айрымачылыктан улам буруу сүйлөө маселелери көз көрүнөө жана турмушта көп ирет байкалып текшерилген. Тыбыштык түзүлүшү боюнча байыркы кыргыз, кытай, парсы, инди тилдеринин кыйла айрымачылыгы ошогоздеги шарттарга ылай-

ык кыргызча (тагыраак айтканда байыркы кыргызча) сүйлөөгө мажбур болгон көптөгөн кыргыз эмес энелердин буруу сүйлөшүнө сөзсүз алып келмек. Кытай тилинде б, в, к, п, з өңдүү тыбыштар кездешпейт, р, ө, ү таптакыр жок; парсыча (иран) - ы түп-тамыры менен жоктуктан бул тыбыштуу кыргыз сөздөрү иран тилдүүлөрдүн орусча кебиндеги мы, вы ордуна ми, ви сыяктуу, кыйла байкаларлык өзгөрөт. Ошол таризде эле, кыргызчадагы ж тыбышынын бардык 8 үндүү (ачык жана эрин күүлүү 4 жуп: а-э, ы-и, о-ө, у-ү) тыбыштар менен колдонулушунан кыргыз эмес энелердин (иран тилдүү согд, инди, атүгүл кытай) сүйлөшүндө ж-нын й-га оошуусун күтсө болот.

Тыбыш айтууда тукум куучулук маселелери (физиология өңүтүндө), буруу сүйлөөнүн пайда болуусундагы аныктоочу жагдай катары чоң кызыгуу туудурат. Акыркы кездерде жүргүзүлгөн изилдөөлөр бет түзүлүш, көз, тери, чач түстөрүн, дене турпатын ж.у.с. айтпаганда да, ойлонуу ылдамдыгы, кулк-мүнөз тездиги, кай бир ишмердикке жөндөм, шыктуулук, добуш түрү сыяктуу жеке адамга мүнөздүү сапаттар жана белгилер тукум кубарын көрсөтүүдө.

Ушуга байланыштуу тыбыштарды сүйлөөдөгү тукум куучулук маселеси кызык. Тил дененин иш-аракети катары өтө узак убакыттарда, же болбосо бир канча он миңдеген жылдарда пайда болуп өнүккөнү талашчу нерсе эмес. Бөтөн тилде сүйлөөдө белгилүү бир туруктуу буруу сүйлөөлөр бар экени иш жүзүндө көрүнүп, алар, атүгүл, өз-өзүнчө атыгып калгандары - башка иш. Мисалы, орус тилинде - "германча", "индиче", "кытайча", "япончо", "кавказча" буруу сүйлөөлөр ж.б. ж.у.с. Тыбыш сүйлөө узак мөөнөттүү көрүнүш жана дененин иш-аракети катары тукум куучулук менен шексиз байланышы бардыгын күтүү керек. Б.а. добуштук мүчөлөрдүн түзүлүшүнүн жана иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү кылымдарда адамдын, тигил же бул тилдүү экенине жараша, уруктегинде кандайдыр бир бекилет.

Бул чоң даражада аргын муундардын кебиндеги тыбыштык оошуулар көрүнүшүн аныктайт жана, өзгөчө, тигил же бул себептер менен (согуш, чаап алуулар, ушуга байланыштуу ар түркүн элдердин жапырт журт которуулары) элдер (демек тилдер да) аралык никелер өтө кеңири таркалганда.

Тарых калтырган көптөгөн мисалдардан бирин-экин келтирели. Чыгыштан келаткан теги бир көчмөндөрдүн дагы бир толкун эпкиненин көчүүгө аргасыз болгон болгарлар (болгаа+эр; болгу → азыркы болук (кабелтең, алибеттүү, толмоч) Балкан Тоого кирип барып, ал жердеги уруулардын башын бириктирип, каандык негиздеп (Аспарух-каан), жаңы элди түптөгөн. Анан православие динине бара-бара өтүүсү менен ошол жергиликтүү тилге өтүп кетишкен.

Дегеле, тилге диндин тийгизген таасири тууралуу кеп урганда ошол байыркы көчмөн аталарыбыздын элинен бүгүнкү ойрот (бурят, калмак) жана манжу урууларынын обочолонуп калуусу үлгүлүү мисал боло алат. Аталган уруулар тилдин байыркы уңгулары, турмуш-тиричилиги, чарбачылыгы боюнча түрк элдерине жакындыгы үчүн түрк-моңгол элдери деп тил илиминде бириктирилет.

Ал эми ойрот-манжу элдеринин ата-теги VI-VII кылымдарда буддачылыкка ооп, ал диндин көчмөндөргө ылайыкталган уламачылык (ламаизм) агымына өткөндөрү тарыхта жазылып калган. Бир жагынан, диндин тили болгон тибетче-кытайчанын таасири менен, экинчи жагынан, ошол динди тутунган көптөгөн энелердин сүйлөө таасири менен эзелки тил өзгөргөн. Бөтөн тилдүү энелер калктын чоң үлүшүн түзбөгөндө түшкү тил анчалык өзгөрмөк эмес деп ишенимдүү айтса болот. Мүмкүн, диндин алмашуусуна да аталардын ыктыяры, же ыкласы эмес дал ушул жагдай негиз болгондур.

Ошол эле 80 миллиондон ашуун калкы бар бүгүнкү Түркияны негиздеген Эр Тогрул (Тоор уул), көп болсо, бир нече миң колу менен, Таластын этек жагынан көчүп кеткенде тили, албетте, ошогоздеги жергиликтүү

көчмөндөрдүн тили болгон. (Бабыр Индистанга 150дөй жоокерлери менен кирип барган).

Ал эми, кийин ошол эле атактуу академик Л.Н. Гумилёв белгилегендей "күндүзү аскер кызматында көчмөндөр тилинде, кечинде чоң энеси менен итальянча, же грекче, энеси менен полякча же немисче сүйлөгөндөр" сыяктуулар эң эле көп кездешкен. Ошондой эле, "алардын энелери иран, араб, славян, черкес, грузин, армян, итальян ж.б. аялдар болгон" дегендери тарыхта эч кандай талаш туудурбайт. Акырында, тил ошончолук көп жергетилдерге (диалекттерге) бөлүнүп, аларда сүйлөгөндөр кээде бирин-бири түшүнбөс абалга жетип, бир нече элге ажырап кетүү опурталына туш келген. М.Кемел Ататүрк болбогондо бирдиктүү түрк улуту калыптанышы да күмөн эле делинет. Османлы деген элаттын ордуна түрк деген байыркы тарыхтагы сөздү киргизип, жаш түрк кыймылынын айланасына элдин башын бириктирип, бир улут болуу, анын өзөгү да, чоң өбөлгөсү катары да бирдиктүү улуттук тил түзүү милдети коюлган. үлгү катары алтай тилдеринин эзелки уңгулары алынып, 1920-жылдарда андай сөздөр 28 пайызды түзсө, тынбаган максаттуу аракеттердин артынан 1990-жылдарга келгенде ошондой уңгулуу сөздөр 85ке жакын пайызды түзүп калганын сыймыктуу айтып жүрүшөт.

Тил жана өң-түс

Таңы Шаң, Алтай, Казакстандын, же, б.а. Сыр-Дарыядан чыгыштагы бардык көчмөн элдеринде монголоид (сары) өң-түс белгилеринин чоң үлүшү болуусу толук эле табигый нерсе, тарыхый шартталган жана ошондуктан ылайыккылуу (логикалуу) көрүнүш. Бул, эң алды, байыркы замандарда чоң үлүштө Кытай, Тибет, Шибер, азыраак өлчөмдө Согд, Корея элдеринин кыздары менен аргындашуунун (метисациянын) натыйжасы, бирок да, эң байыркы көчмөндөрдө мындай белгилердин тээ эзелтен келаткандыгы эмес. Оогус-

түрктөрдүн азыркы кездеги европеиддиги - бул алардын Алтайдан кийинки тарыхындагы индиевропа элдери менен аргындашуусунан чыккан көрүнүш.

Ал эми, VI-VII кылымдарда эле Эңүү-Сай кыргыздарындагы европеиддик өң-түстүн дээрлик үстөмдүгүн тээ эзелки өң-түспөл белгилеринин чектелүү аймакта, мүмкүн, аңдап-сезип өзгөчөлөнүүсүнүн натыйжасында, сакталып калуусу катары кароо керек. Анүстүнө, антропологдор алардын европеиддигин белгилөө менен катар, антропологияда маалым болгон бардык европеид кичи расалардан айрымалап, өз алдынча өтө байыркы доорлордо бөлүнүп чыккан бутак дешет. Айтчу нерсе - алардын сүрөттөлүп жазылган өң-түспөлү Таңы-Шаңда табылган скиф-сак сөөктөрүнүн калыбына келтирилген өң-түспөлдөрүнө эң эле жакын келет.

Хунндардын турмуш ыгы (булактардан) жана материалдык маданияты (булактар+археология) кийинки замандардагы көчмөндөрдүкүнүн түздөн-түз башаты болуп чыкты. Ошентип, европа окумуштууларынын "ху"лардын индиевропалык теги жөнүндө жоромолдору, эң жок дегенде, тили жагынан тастыктала албайт десек болот. Кээ бир маалым себептердин жана ошого тийиштүү маанай жана көз караштардын (европоцентризм деп аталган) айынан алар ушундай болуп чыгышын, мүмкүн, өтө каалашкан болсо да.

Расалык (өң-түс) белгилер ой камтыган кеп сүйлөөдөн мурда, болгондо да кыйла байыркы замандарда калыптанганы эч бир күмөн туудурбайт. Бул өңүттө "ху"лардын жана энүүсайлык кыргыздардын европеиддик өң-түстөрүнөн улам "ху"лардын тили, мүмкүн, индиевропалык болгон, же энүүсайлык кыргыздардын өң-түсү алардын эл катары түптөлүшүнө кай бир белгисиз европеид элдин (же элдердин) чоң үлүштө катышуусу менен аныкталган деген жоромолдорго ооп кетүүгө таптакыр негиз жок.

Элдин өң-түсү өзгөрүп кетиши тилдин алмашуусуна дайым эле алып келбеши тарыхта белгилүү. Мисал иретинде

Кот д'Ивуар (мурдагы Пил Сөөк Жээги) өлкөсүн келтирүүгө болот. Бир нече кылым илгери франс эркектер (колонизаторлор) жана жергиликтүү африкалык аялдардын ортосунан төрөлгөн аргындар (мулаттар) негизги калкын түзгөн бул эл өзүлөрүн франс элинин, маданиятынын бир бөлүгүбүз деп эсептейт. Тили да, атүгүл, мамлекетинин аталышы да франсча. Өңү-түсү абдан эле каратору, көбүнесе, кара расага жакын турган булар тарбиясы, тили, маданияты боюнча франс болуп калышкан. Бул, эне тилдин белгилүү өлчөмдө таасири болсо дагы, аталардын өз салттарында бекем турганында ошол аталар тили балдарына мурас болуп өтөрүнүн далили десе болот.

Элибиздин өңүндө бүгүн көп муундардагы байыркы кытай, тибет, шибер, корей энелерден калган сары (монголоид) расанын белгилери көптүк кылса дагы көчмөндөрдөн таркалган элдердин ичинен түпкү аталардын тилин анчалык аралаштырбастан, таза сактап калганыбызды бардык тилчи окумуштуулар тааныйт жана тен берет.

Таңы-Шаң жөнүндө

Таңы-Шаң (Тыян-Шан эмес) аталышы кытай тилинде таң - асман, шаң - улуу тоо маанисинде жүргөндүктөн биздин тил өздөштүргөн чет тилдик сөздөр деген ой-жоромол ушугезге чейин келатат. Ал эми тарыхты иликтесең мамлекеттик үстөмдүк жүргүзгөн элдин көп сөздөрү төркүнү бөтөн энелердин тилине сиңеринин мыйзамченемин байкайбыз. Буга Алтын-Ордо тилинен орус тилине сиңип кеткен бир нече миң сөз күбө болот. Ошол ордо тили Жагаатай тили - орто кылымдардагы кыргыздын уйгур катчылар кагаз бетине түшүргөн тили экенин орус тилине кирген сөздөрдү талдоо көрсөтүп жатат. ал эми энелер тилине да кыргыздын нукура, эң байыркы таң, шаң сөздөрү кирип кетүүсүн эч ким ойлонгусу да келбеген. XIX кылымда "ак" пашаанын этеги-

не жыгылган кыргыз өз ара тыгышкандан жана ошонун айынан биротоло жүдөп бүткөндүктөн тоолорунун таңы шаң экенине деле көңүл бура албай токтоо гана ала тоо дегенге өтсө керек.

Орто кылымдардагы тилдик мамилелерде саясий үстөмдүк жүргүзгөн элдин сөздөрү карамагындагы элдин кебине, тилине сиңген, ал эми каршы алган кыймыл байкалып-байкалбайт. Ошондой эле, кыргыз тилине керек болгон да, болбогон да грек, латин, орус сөздөрүн тилге таңуулап шыкоо, айрыкча, 1960-жылдардан тарта көп эле билинди. Болгондо да "өздөн чыккан жат..." демекчи, дили "киргиз" болуп калгандар "родина" ж.у.с. бир катар сөздөрдү "интернационализм" туусу астында сүрөп тилге киргизүүгө аракеттенгендери ирээнжитти.

Ал эми, кытай тили көчмөндөр тилинен тыбыштык түзүлүшү, курамы боюнча абдан эле айрымаланат. Ошондуктан, бизге мүнөздүү созмо үндүүлөрдүн, р жана дагы бир катар тыбыштардын жоктугу көп сөздөрдү кытайча таптакыр өзгөртүп айтууга алып келет. (Каан куу - Гянь гунь, кыргыз - цзилицзиси, киликиси, кигу, цигу ж.у.с. өзгөртүп, же тилдин күрмөлүшүнчө дегендей).

Бул тилдердин эзелки теги бир деп айтууга илимде негиз жок. Башкача айтканда, тилибиз эң байыркы кытай сыяктуу тилден өсүп чыккан дешке болбойт. Ал эми бүгүнкү Жунго тили байыркы кытай (эне тил) менен көчмөндөр (аталар) тилдеринин аралашуусунан чыкканын далилдесе болот. Бул атайын тилдик изилдөөлөрдү талап кылган абдан эле көлөмдүү иш, бирок, негизги өзөгү жана багыты билинип турат. Кытай сөздөрүн түпкү аталарыбыз өздөштүрө бербегени тээ байыртан өнүккөн ыр өнөрүбүз менен да түшүндүрүлөт. Энелер тилдеринин таасири көбүрөөк болгон көчмөн боордош элдерде ырдаян (эпос) өнөрү кыргыздыкындай деңгээлге жетпей калганынын негизги бир себеби да ушундан. Сөздөрү аралашып кеткен тилде нөшөрлөтүп ыр төкмөй кыйыныраак окшобойбу?

Ху деген сөз эмнени билдирет?

Эми, ошол "ху"лардын тили кандай болгон? Этимологиялык (сөзтектик) талдоо негизинде "ху" сөзүнүн маанисин түшүнүүгө аракеттеп көрөлү. Академик К.К. Юдахин "Кыргызча-орусча сөздүк"тө "куу" сөзүнүн аз-кеми жок 8 эле маанисин келтирет. Бир кыйла даражада ушунун өзү бул сөздүн байыркылыгы, тилдеги басып өткөн узак өнүгүү жолу тууралуу кабарлайт.

Сөздүктө: I. Хитрый, пронырливый, пролаза, плут (келтирилгени көбүрөөк колдонулгандыгынан болгондур); II. ак куу лебедь, алагуу вяхирь; III. белый, бледный, бледно-жёлтый; IV. сухой, высохший; V. трут; VI. подзывание ловчей птицы; VII. и.д. от VIII. преследовать, гнать, гнаться, гоняться (за чем-либо).

Кунт коюп талдаганда маанилери шайкеш III жана IIден I, IV, V удаалаш болуп чыгат. I маанилери чачы, сакалы куу, агарган (б.а. көптү көргөн, ошондуктан абдан айла-амалдуу, кийин куйту, кыйды, "суукуйду") болсо, ал эми куу сакал (баласыз, бактысыз, андыктан сакалын эрте куу баскан) мааниси терс жакка оой баштаганы. Мындан IV маанисине - куу сөөк (көмүлбөй, күндө жатып агарып кеткен), куу дарак (куураган дарактын кабыгы көчүп, жыгачы агарып кетет) өткөнү байкалуу. V маани IVтөн чыгат, себеби, кургак эмес жыгач ыйкап от тутантканга жарабайт). VI добуш тууроодон (мисалы: көгүчкөн, кептер) чыгышы эң эле мүмкүн. VII жана VIII маанилери, байкалаары, эң байыркы ажырым (дистантность) эсебинен чыгып келет. Куу менен күү, мисалы, кубаттуу- күүлүү, күчтүү, күү+ат → кубат (kuvat) сыяктуу тээ эзелки катыштары бардай. Жогорудагы талдоонун жыйынтыгы: эң байыркы жана алгачкы мааниси III болуп чыгат.

Куу сөзүнөн азыркы кыргыз тилиндеги куба, кубакай, кула (жылкынын түсү, Манастын минген аты Ак-Кула) ж.у.с. бир

катар сөздөр чыгып келет. Энчилүү ысымдардан Чыңгыз-каандын эң көрүнүктүү колбашчыларынын бири, Иранды, дээрлик бүт Жакынкы жана Орто Чыгышты энчисине бөлдүрүп, басып алып, үч кылымдай бийлеген каантукумунун (Хулагуиды) негиздөөчүсүнүн Кулагуу (кула куу) ысымын келтирсек болот. Кытайдын бардыгын өзүнө каратып бирдиктүү мамлекет катары түптөгөн Чыңгыз-каандын небереси Куубүлөө-каан (Хубилай-хан) ысымында да куу сөзү орун алган. Ошентип, көрүнүп тургандай, куу сөзүнүн байыркы жана алгачкы мааниси III. белый, бледный, бледно-жёлтый экени, жана ал бир замандарда ак (аккөңүл, акниет ж.б. оң маанилери) сөзү менен, ошол оң маанидеги түшүнүккө тиешелүү түстү билдирген сөз катары, алмашыла баштаганы көрүнүп турат. Бул ойду бекемдөө үчүн дагы мындай мисал келтирели: *кубануу* - сүйүнгөн адамдын жүзү агарып, жарык боло түшкөндөй, тамылжыгандай, нурдангандай болот. Бул сөздөн *кубаныч* пайда болгону байкалат. Эң эле оң маанидеги сөздөр. Тескерисинче, ачуусу келгенде, катуу капа болгондо өңү карайып кетет (каар, кааруудан).

Хулар кимдердин ата-теги?

Кайрадан кеп нугуна кайтсак, маселени изилдеп жүрүп отуруп тарыхчылар хунндар түрк элдеринин тек аталары болуусу керек, б.а. алардан кийин байыркы түрк уруулары чыгып келет деген пикирге ынанышууда.

Куу сөзү бир катар элдердин аталышында жүргөнүн тарых тастыктоодо. Мисалы, куи - тюркское племя, оттеснённое половцами и поселившееся в районе Киева (др.русс.), кови - тюркская народность в древней Руси (бывш. Черниговская и Харьковская губернии). Куманы (кууман) - половцевтердин өз аталышы. (Бул жерде эсуучтап кетчү нерсе: половец сөзү поле деген сөздөн эмес, половый - бледно-желтый (о цвете) сөзүнөн болуусу ыктымал деген көз караштын бардыгы (акад. М.Фасмер).

Байыркы цзубу (же дадань - татар) дагы, цзилицзисы же киликисы (кыргыз) деп окулган сыяктуу кубу же куву, куваа (куба) болгону эң эле ыктымал. Ал эми, ку кижиге - лебединцы (тюркская народность на Алтае) болуп жүргөндөр да аккуу деген түшүнүккө кийин тушталганы, эзелки мааниси "куу ман" га шайкеш "куу (ак) киши" болгону билинип турат.

Дегеле, кызык жери - буга чейин эч жерде, эч ким жаза элек байкоо - ачылыш. Эмесе, окурман, цигу, кигу (кыргыз) - кырда, бийик тоодо жашаган кыр куу; хойху (байыркы уйгур) - ой куу - ойдо (ойдуң жерде, тоодо эмес) жашаган куу экени ушул жерден көрүнүп турат. Буга чейин мындай усул тили бөтөн иликтөөчүлөрдүн оюна келбептир. Муну эне тилди үйрөнүүнүн пайдасы деп билели. Ушул эле нукта: жон куу (жондордо жашаган куу), дөң куу (дөңдө жашаган куу). Жон куу эрден - кийинки (жонгуэр) жунгар, өшондой эле, мамлекеттин аты болуп жүргөн Жуңго сөздөрү пайда болгону ылайыккы (логикалуу) чыгып келет. Дөң куудан кийинки дунху (бүгүнкү - дунган, өзүн аташкан хуңзу сөзүндө да ху турат), ошол эле жогорудагы ой куулардын бир бөлүгүнөн ухуань чыгат.

"Куу" урпактарынын акыркы экөөсүнүн тилдери энелердин калк ичиндеги үлүшүнө жараша байыркы көчмөн тилден өтө алыстап, акырында, бүгүнкү кытай тилдерин пайда кылган. Бул жерде акад. Л.Н. Гумилёв Таң каантукумун (VII к.) негиздеген Тай Цзундун (Ли Ши-минь) эли жөнүндө жазганын эсуучтап коёлу: "булар кытай да түркү ууд да эмес, Кытайдын түндүк чегарасы менен Улуу талаанын түштүк чөлкөмүнүн аралашкан калкы болгон. Бул адамдар кытайча сүйлөп калышкан, бирок табгачтардын жүрүм-турумунун мүнөзүн сакташкан. Кытайлар да, табгачтар да аларды "өз" деп санашкан эмес".

Ал эми Тай Цзунга "биздин Сай-аң кыргыздардан элчилер келгенде аларга: -биз тууганбыз, уруулашпыз, бир элденбиз - деген" жана жылнаамаларга жаздырып койгон. Башкача айтканда, ал өзүн "Кытайдагы кыргыз тукумунун"

деп түшүнгөн жана эмне үчүн жөнөкөй элчилерди башка каандардын деңгээлинде күткөнүнө таң калган вазирлерине түшүндүрүп, тарыхка маалымат калтырган.

Эң байыркы жазма булактардан Н.Я. Бичурин которгон "кыргыз ошол эле Гяньгунь" деген, күбөлүк катары, жазуу бар. Демек, бул дагы байыркы кыргыздардын бир аталышы, жана жогорудан бери айтылып келатканга таянсак "каан куу" болуп чыгат. Бул жерде тарых илиминде такыр табылбай жүргөн, Геродот "царские скифы" деп жазып калтыргандарды эсуучтасак эң туура болот. Ошол аталган "скиф"-тердин эң Чыгыш тарабында деп туура көрсөтүлгөнүн да, эл аталышын мааниси боюнча туура которуп жазганын да, мына эми, эки миң жыл ашуун өткөндөн кийин ордуна келтирдик, жана бул маселени чечтик деп эсептейбиз.

Кыргыз эл атынын мааниси

Ал эми, кыргыз эл атынын маанисин жогорудагы кырк куу (кигу, цигу) сөзүнө тарыхта белгилүү дагы бир аталыштын кошулуусу түшүндүрөт. Таңы-Шаң тоолорунда жашаган элибиздин бир бөлүгү тарыхта усу, усунь аталышы менен эскерилет. Бул ошол байыркы ууз (элдин теги, башталышы - уузу) дегенден чыкканы. Себеби, көп уруулар тоону айлана кыйла алыс жерлерге чейин көчүп, барып-келип жүрүшсө да, элдин бир бөлүгү - уузу Алатоону дайыма уялап келген.

Ошентип, көп талаш, болгоо, жоромолдорду туудурган кыргыз эл аты жатыкталып айтылган кырк-куу-ууз деген мааниден келип чыккан деп ишенимдүү аныктай айтабыз.

Куу - даңктуу, байыркы көчмөн элаты катары кийинки замандардагы көчмөндөр терең сыйлаган, бир жагы, эзелтен мамлекет түптөп, эл башкарган каан тукумунун аты катары, Чын-куу-ууз каан наамында жүрүшү да бекеринен эмес деп эсептейбиз. Башкача айтканда, Чын оогус, Каанкор, Ченегис, Теңгис (грузинде ысым болуп жүрөт), Жеңгис (түрктөр

атап жүрүшөт), Жыгаанкер (Жихангир делип бүткүл Чыгышка тараган) ж.у.с. бир катар даражалар арасында ушул эң түпкү элдин даңазасын көрсөткөн даража негизги болуп калганы жана, ошондуктан, ак кийизге салып каан көтөрүлгөндө аталганы айкын билинип турат. Ошол ак кийизде ак калпак кийип отурганы унутулгус этик.

Кыр-куу-ууз кийин кыргыз болуп айтылгандай эле Чыңкуу-ууз да бара-бара эл оозунда жатыкталып Чыңгыз түрүндө айтылышы тилдин мыйзам-эрежелерине толук жооп берет жана тарыхый шарттарга да эң эле ылайык. Себеби, куу деген аталышты элаттарында көптөгөн, кийин, энелер тилдерине ооп, өтүп кеткен элдер алып жүрсө да Атажурт, ата мурасы сыяктуу түшүнүктөрдү салттуу, бекем, ыйык тутунган көчмөн балдары ата-тегинин журтун, от-чогун ээлеп, тилин сактап улаган каан куу, ууз элдин табиятын, бекемдигин, бөтөн тил, маданиятка туруштук бергенин аң-сезимдүү да, аңтек (подсознательно) да сыйлаганы түшүнүктүү.

Ал эми, XVI к. башында жазылган "Мажму ат-Таварих" китебинде кыргыз элин түзгөн уруулардын тек аталары сол канатта - Куу уул, оң канатта - Ак-куу уул (Ак уул), ичкиликте - Ак уул деп жазылып калтырылган. (КСЭ, 1982, 115 бет). Бүгүнкүдөн байыркы доорго жарым миң жыл жакын жашап өткөндөрдүн айтуусу боюнча да "куу" кыргыздын түпкү ата-теги экенин ким танмакчы? Акыл эси соо бир да кыргыз танбайт.

Чыңгыз-каандын "Жазаа"сына ынанып, ошондон кийинки бардык көчмөн элдеринде каан тукуму катары жалаң Чыңгыз ууду гана мыйзамдуу деп таанылганы жана XX кылымга чейин тактарды ээлеп отургандары жогорудагы ойду дагы бир жолу бекемдейт.

Энелер тили жөнүндө дагы бир аз кеп

Байыркы кытай жазууларында бома аттуу эл жөнүндө "алардын жылкылары бүт ала болот" жана бул "ала" деген сөздү билдирет" деп айтылган. Ошол жылкысы ала элдин алачы аталганы таңгалыштуу эмес, атугүл эң эле мүнөздүү көрүнүш десек жаңылышпайбыз. Ушундай болгон деп түшүнсөк, анда кийинки казак элинде кеңири таралып жүргөн "алаш" сөзүнүн башатын табабыз. Бул "алачы" алачы болуп айтылганы жана азыркы казактар менен Дагстандагы ногойлор гана башка бардык көчмөндөрдөн айрымаланып ш→с, ч→ш тыбыштык оошуусуна туш келгени ошогезден башталганы билинет. Башкача айтканда, баш-бас, таш-тас, чым-шым, шым-сым болуп айтылып калганы кайсы бир, тилинде "Ч" тыбышы жок элдин кыздарынын "бома"лардын энелери болуп калгандыгы менен гана түшүндүрсө болот. Башка түшүндүрүү болуусу, арийне, мүмкүн эмес.

Ал эми, ошол кыздар тунгус (тоңгус), шибер элдериненби же Корея, Амур тараптанбы, аны тил илиминин атайын салыштырма изилдөөлөрү менен таасын аныктаса болот. Кадимки эле, көп учураган "хорошо"ну "хорьёсё" деп буруу (акцент менен) сүйлөгөн тилдер бар экени жалпыга маалым жана талашсыз. Ошол эле Шиберди да орустар барганда Сибир түрүндө айткандар ушул энелердин төркүндөрү болгону билинип турат. Ал эми, ошол алачылар кийин айтылуу Алаш(ы) Ордого аты берилгени, жылкыны алаша (алачы жылкысы) дегени да өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп чыга келет.

Мунун баарын бир боор, тууган, 1925-жылга чейин бир элат менен аталган эки элдин ортосунан жик чыгарайын, же сынтагайын деген ойдо жазган жокпуз. Тек кана, тарых деген тарых, аны иликтеп түшүнүү - келечекке үмүттөнүп умтулгандык экенин унутпасак. Анткени, өз тарыхын даана билбеген элдин келечеги да күңүрт болору кадиксиз акыйкат.

Куулар тарыхынан айрым сабактар.

Жогоруда келтирилген тарыхый өтмүштөрдөн келип чыккан тыянактардын бири катары айталы деген окубуз: кыргыз, казак, өзбек, түрк, уйгур, башкырт, татар ж.б. "түрк" деп аталып жүргөн, атүгүл, ойрот-манжу жана бир катар көп сандаган элдер - бир атанын балдары. Ырас, бир замандарда энелерибиз ар башка элдерден болуп калышкан. Бул тарых да, тагдыр да, тирүүлүк мыйзамы да болсо керек. Кыргыз эң байыркы экенин баары тааныйт, сыйлайт. Бул жерде айта кетчү нерсе: көбүртүп-жабырткан 2200 жылдык маараке - өтө күмөн, калпыс болуп калды. Байыркы кыргыз мамлекетинин тарыхы андан, жок эле дегенде, дагы 2000 жылга эң байыркы доорлорго сүңгүп кетерин, же бизден аралыгы 4000 жылдай доордо түптөлгөнүнө тарых күбө болууда. (Болгону, ал тарыхты иликтөө, илимий иштерге көңүл буруу керек эле). Тарыхты билгендиктен түрктөр да, пакистандыктар да, кытайлар да чоң урмат менен мамиле түзүшөт.

Ал эми, ыңкылапка чейинки жетекчилигибиз бизден V-VI к.к. бөлүнүп чыккан түркү ууд (түркүн, түрдүү; орусча - тюркюты) урпактарын кайра Түрк - Атабыз дегени, аз эле дегенде, обу жоктук. Европа - өзү менен өзү дечи. Себеби: ошол түрктөрдөн көп эле кыйын нерселерди көргөн, аялсыз таанып сыйлаган. Ал эми, кыргызга келгенде - бир бөлүгү суранып-тиленип "кол алдыңа өтөйүн" деп ата-бабада болбогон жосунду жасаганы үчүн сыйлабагандыктанбы, "киргизские народы" деп аталса ылайык эле келчү элдерди "тюркские" деп атап калышты.

Кичи энелердин балдары көбөйүп, ондогон миллион калктуу элдер болуп калса эле аталардын журтун, от-чогун ээлеп отургандар, аталардын тектүү ысымын, тилин, маданиятын сактап келаткандар кийин төрөлүп, жакынкы кылымдарда пайда болгон боордош элдерге кайра "бала" болуп калабы?

Бул улутчулдуктун бир кесепети эмес. Тек кана, тарыхты начар билген, өз элин сыйлай албаган, ыңкылаптан мурдагы жетекчиликтин чоң катасын көрсөтөлү деген ниет.

"Өз элинди барктай албасаң сени ким сыйлайт?" деген сөздө калет жок. Ошондуктан, элибиздин өткөндөгү даңктуу жолун терең үйрөнсөк. Басып өткөн коогалуу окуялардан, элибиздин көп жапа чеккен учурларынан сабак алсак. Эки эле мисал келтирели. Чоң эненин балдарынын текебер, көпкөлөң чиренүүсүнөн тажагандыктан, тынбаган бийлик талашуудан алсыз болуп калгандыгынан пайдаланып кичи энелердин түркүн балдары көптүгүнө салып Сунга дарыясында кыргызды кырып салгандыгын Барсбектин, Култегиндин балбан таштары баяндап турат.

Ал эми, "ак" пашаага жагалдануунун натыйжасында 1916-жылдагы кыргын элдин башына түшкөн. Бай-манаптар "кийин 1917-жылдагы ыңкылап болот" деп "ак" пашаага коргологон эмес. Өзүнүн керт башынын пайдасын гана издеген. Өз ыктыяры менен эркиндигинен ажырагандан кийин 6-7 жыл өтүп Волга боюнда В.И. Ленин деген алп дүйнөгө келерин алдын-ала билишсе, Үзөңгү-Кууш сыяктуу Кытайга деле кошулуп кетишмек, Орусиядан жаа бою качып.

"Оңдой берди" болуп Октябрь Ыңкылабынын ооматы менен кыргыз элинин ырыс-таалайы жаркырады. Дүйнөлүк илим-билим, маданияттын туу чокусуна жеттик. Арийне, дагы бир тилеген ооматтын - эгемендиктин баркына жеталбай 15 жыл ичинде ит минген кейипке келдик. "өз элиңе ишене албай ар кимдин улагасын сагаласаң..." деген сыңары болду, кыскача айтканда.

Ырасы, "ак" пашаа желдеттери келгенде ошол XIII кылымдан тарта тынбаган бийлик талашуунун кесепетинен кыргыздар XIX кылым эмес, тээ "куу"лардын (б.з. чейинки) абалынан, жашоо-тиричилик деңгээлинен да артта калып кеткенин окумуштуулар салыштырып талдап белгилөөдө. Бийлик эңсемей, мансапкорлук ошончо кылым-

дарда биротоло сөөк куума илдетке айланганбы?- деген да жүйөөлүү эле ой келет. Бул кеселге каршы турууга эл алдында жоопкерчилик, аруу дил, ымандай таза ар-намыс гана жараарын калайык калк тегиз эле түшүнүп калды. Элге куйту, арамза жылмаңдаган мамиле Муз-Кабаага качуу менен аяктаарын бүт дүйнө көрүп, улут беделине да анча доо кетпеди беле.

Ошондуктан, тарыхтан сабак алсак. Бийликти болсо-бол босо, колдон келсе-келбесе арсыз эңсей бергендер элди кандай абалга жеткирерин калайык калкка ачык көрсөтүп айтууга учур келди. Элдин бир бөлүгүн чүкөдөй калчап "ордо" оюнун күчөткүсү келгендердин жүзүн таасын көрсөтүп, өз элине арам ниеттигин, карөзгөйлүгүн айтуу - чыныгы элдик иш деп түшүнүүгө не чак убакыт жетти. Австриядагы элчибиз Р. Приживойт "5 миллиондой калкыбыз болсо, ошонун эркектеринин 90 пайызы ар кимиси өзүнчө эле Президент болууга даяр" деген абдан жүйөөлүү сөзүн укканда кыйла эле уялып кеттим. Аңыраңдаганды качан коёбуз? Азыр XIII же XV, жок дегенде XIX да кылым эмес, көчөгө чыгып эки жакты карасаң - XXI кылым. Жагоо тагынганды, чет тилде сүйлөгөндү го үйрөндүк, а саясий маданиятты качан үйрөнөбүз? Кандан оргуштап кайнап чыгып жаткан обу жок мансапкорлукту качан билим менен аңдап-сезип тыябыз? Оруска биротоло жагынып ата-энесинин тилин таптакыр унутта калтырган, элдин келечегине бир убакта кыпындай күйбөгөндөр бүгүн "патриот" болуп, төшүн кагып чыга келди.

Өмүр бою бюджеттен жем жеген, өндүрүштө бир күн да иштебеген, ошол бюджеттеги акча-каражат элдин таман-акымаңдай-тери менен кантип жыйналарын иш жүзүндө аткарып көрбөгөндөр "мамлекет башкарабыз, кыйратабыз, жыргатабыз" деп чыгууда. Андайлардын эң кыйыны, эң чоң окумуштуу даражаларды алып жүргөнүнөн 15 жыл дегенде араң кутулуп отурсак, карапайым элдин мээнетинин баркын билбеген, "бюджет" дегенди бир түгөнгүс, эл болсо эле өзүнөн-

өзү толо бере турган, каалашыңча жей бере турган акырдай көргөн, эптеп "буга жет" деп түшүнгөн дагы бир арамзалардан кыргызымды Теңир сактасын!

Натыйжалап айтканда, мына ушундай, чоң көлөмдүү китеп түрүндө эмес, ток этер жерин белгилеп көрсөткөн макала түрүндө бөлсө да, элиме, айрыкча атажурт тарыхын барктай билип, кызыккан окурмандарга **кыргыз** атыбыздын мааниси табылды - деп жеткирип коюуну туура таптым жана ушуну менен куттук айтканым.

Март, 2007-ж.

Шумердин кыргызга кереги не?

Кийинки кездерде элибиздин байыркы тарыхын иликтөө бир канча жан алды десек болот. Жалаң эле кесипкөй тарыхчылар эмес, илимдин башка тармактарынын өкүлдөрү, жазуучу, адабиятчы, журналчылар, ар кесиптин ээлери бул ишке кыйла киришүүдө. Кыргыздын аты аталган тарыхый булактардагы маалыматтардан түзүлгөн бир катар жакшы жыйнактар жарык көрдү. Элибиздин мамлекеттүүлүгүнө 2200-жыл болуптур деп белгилеп да койдук. Чынында, андан да кыйла карт тарыхка сүңгүп кетери билинип эле калды, ал тууралуу төмөнүрөөктө токтолобуз.

Арийне, тарыхка болгон кызыгуу жана жандануу илимге каражат бөлүнбөгөн, жалпы элге да, илимге да оор түшкөн жылдарга туш келгенин калайык-калк көрүп турат. Бул жагынан да коңшу тектеш элдерден артта калбадыкпы.

Бирок, эптеп каржы таап тарыхка арналган ар түрдүү китептерди 500дөн 1000ге чейинки нуска менен жарыкка чыгаруу жүрүүдө. Ал ошол энгер (автор) канчалык даражада демөөрчү табууга жөндөмдүү экенине да карап калды десек туура эле келет.

Ошентип, кээ бир райондордун энциклопедияларынан тарта жалпы улут, мамлекет тарыхынын көйгөйлөрүнө арналган ар түрдүү сапаттагы чыгармалар окурмандарга сунушталууда. Негизи, мунун эмнеси жаман? Ар түркүн ойпикирлердин айтылуусу чындыкка жакындоого шарт түзөт эмеспи?

Тек, ар түркүн сапаттагы көзкараш, тыянактар, албетте, ошондой эле сапаттагы дүйнөтаанымдарга алып барары белгилүү. Окурмандардын бардыгы эле маалыматтарга тий-

иштүү деңгээлде сын көз менен, туура, жетилген табит менен мамиле кылалабы?

Алардын арасында турмуш жолунда алгачкы кадамдарга камданып жаткандар да көп экенин унутпасак.

Дегинкиси, тарыхына кызыгуу кыргызга эле эмес, эгемендүүлүккө жеткен башка элдерге да, жалпы мүнөзгө ээ экени мыйзамченемдүү деп таанылды. Кечээги "Борбор" дон тескелген тарых ошогездеги тар, бир беткей көзкараштагы башчылардын ойчабытына ылайыкталып, ага батпай, сыйбай баратса "кыркылып", "думуктурулуп", кээде түз эле көрсөтмөлөр менен тыюу салынганы ачыкка чыгып жатат.

Ал эми, тарыхы жок эл Эл катары болалбайт. өткөнүн билбеген элдин келечеги да күңүрт болуп каларын жана бул мыйзам катары тастыкталганын, ушул сыяктуу ой, байкоолорду көп эле чыгаан акылман-аалымдар айтып өтүшкөн.

Ошентип, биз - кечээги чоң катардагы 11-инчи республика кыргыздын Биринчи Эгемендүү республикасы болдук. Анан, көрсө, биздин тарых эң байыркы экен. Кээ бир энгерлердин жазгандарына ишенсек, анда кайсы гана доордо, кайсы гана жерлерде жүрбөгөн, анысы аз келгенсип, үстөмдүк жүргүзгөн эл экенбиз. Албетте, жапатырмак киришкен иликтөөчүлөрүбүздүн илимий да, кесиптик да, усулдук да даярдыктары ар кайсы деңгээлде экени байкалууда.

Кээ бир ишмерлер, жазуучуларыбыз чыгармачыл кыялданууга алдырып жиберип жатса, кечээги өтө тескелген чөйрөдө калыптанган айрым илимпоздорубузга ойчабыттын чектелүүлүгүнүн айынан бардык жаңы божомол, болгоолорго абдан терс, келишпес, кээде алдынала кыжырдануу же ичтардык менен мамиле кылуу мүнөздүү болуп баратат.

Карапайым калың эл болсо китептердин баасынанбы, же, тиричиликтин түйшүгүнөнбү, тарыхый талаш-тартыштарга көп катылбай да, анчейин назар салбай да, күнүмдүк оокаттын арабасын тартууда.

Деги, кыргыздын тарыхы ушунчалык эле байыркыбы, жана ошондой болсо, аны эмнелер менен, кантип далилдемекчибиз?

Тигил же бул байыркы булактарда көчмөндөр тууралуу маалыматтарды "кыргыздыкы" дешсе, "олуттуу" окумуштуубуз" дегендер "кана далил?" деген сыяктуу түр көрсөтүшөт. Анан, "а-а, көрдүңөрбү? "Кыргыз" деген аталыш барбы? Жок! Эми эмне дейсиңер?" - деген тейде корстон болуп бурулуп кетишет.

"Баары бир - асманда жылдыз көп, жерде кыргыз көп" деп көшөрөт бир далайлар. Ырасы, мен да көптөн бери кыргыз тарыхын байыркы доорлордон издеп жүргөндөрдүн биримин. Доордон доерго сүңгүп отуруп эң байыркы делген Шумерге чейин кызыктым. Анан эң күтүүсүз укмуштар (десе да болот) ушул жерден башталды. Эмесе, окурмандарга Шумер жөнүндө кыскача эстетте кетейин.

Шумер деген кандай болгон?

Бул жараният (цивилизация) Байыркы Египет менен тең дешет, окумуштуулардын кээ бирөөлөрү андан да карт деген пикирге оойт. Б.з.ч. IV-III миң жылдыктар аралыгы менен тушталып, өнүккөн мамлекеттик мамилелер менен мүнөздөлөт. Албетте, кул ээлөөчүлүк доор.

Бирок, өнүккөн жазуу, билим берүү, укук таануу, жер иштетүү, татаал сугат тармактары, кол өнөрчүлүк, ар илимдердин, адабият, өнөр, маданияттын башаттары дал ушул жараниятка таандык.

Шумердин жазуулары табылгандан баштап, айрыкча, XIX-XX к.к. көптөгөн окумуштуулар аларды окууга далалат жасашкан. Көптөгөн күч-аракеттер жумшалган. Аз-аздан жылыш болуп, ал жазуулардын маанилерин аздыр-көптүр чечмелөө жетишилген. Андан Хаммурапи падыша дүйнөдөгү мыйзамдардын биринчи топтомунун энгери же ээси болуп

чыккан, Гильгамеш тууралуу ырбаян болгону маалым болуп, ал дагы аздыр-көптүр иликтелген. Негизи, айта кетчү нерсе, европалык окумуштуулар бул жараниятты Европа маданиятынын эң байыркы башаты болуусу керек, демек, тилдин да башаты го деп үмүттөнүшкөнү байкалып турат. Андай болбогон күндө, жок дегенде хамит-семит тил, маданиятына тектеш чыгат ко деп да үмүттөнгөндөр болгон.

Бирок, иликтөөлөрдүн жыйынтыгы таптакыр күтүүсүз: шумер тили индиевропа тилдерине да, хамит-семит (араб, еврей) тилдерине да такыр окшошпогон, өзүнчө бир башка тил болуп чыккан. Ошондонбу, айтор, 1960-жылдарга келгенде шумертаануу илимине кызыгуу басаңдаган. акыркы ири шумертаануучулардын бири - профессор Сэмюель Ной Крамер "Тарых Шумерде башталат" деген китебинде бүтдүйнөлүк жаранияттын башаты ушул жерде - деп жазган. Аталган китеп жана "...эки өлөң" [Москвадагы А.С. Пушкин атындагы музейдеги тактайчалардагы эки өлөң (элегия) - толук аталышы] деген орус тилине которулган дагы бир эмгеги биздин борбордук китепканалардагы шумертаануу боюнча болгон-толгон адабият экенине көз жетти. Башка эч нерсе, тилекке каршы, жок экен.

Кыргыз жана Шумер

Кантсе да кыргыз сөз тегиятын (этимологиясын) иликтөөгө тарыхый изденүүлөр такагандыктан, СССР ИА Ардактуу академиги, дүйнөдөгү эң мыкты тегияткы сөздүктөрдүн биринин энгери деп таанылган Максимилиан Фасмердин "Орус тилинин тегияткы сөздүгү"ндөгү 18 миңге жакын макалаларын окуп чыгууга туура келди.

Мындан алып чыккан усулдук үйрөнүү, сынаалардын кереги шумер жазууларын окууда абдан эле тийди десем болот.

Эмесе, окурман, төмөндө келтирилген чопо (бышырылган ылай) тактайчадагы жазуулар ошогездеги (1960-ж.ж.)

жетишилген деңгээлде С. Крамердин окуп чыккан болгоосу боюнча латин кеңейтилген алиппеси менен берилди. Бул жазуу мааниси боюнча атасын жоктогон кошок деп болгойт ал. Орус тилинде жарыяланган котормосун келтирүү менен бирге жазууну тыбыштап окугандагы жана, айрыкча, котормодогу көптөгөн суроо белгилерине окурмандардын көңүлүн бурмакчыбыз.

Башкача айтканда, ушул жерлери изилдөөчүнүн өзүнө да түшүнүксүз, бүдөмүк, өтө божомолдуу экенин китептеги эскертме, жандамаларда (комментарии) бир топ эле кеңири түшүндүрөт.

Не дегенде да, кошок экени, болгондо да атасын жоктогон өлөң экенине күмөн жок деген тыянакка келет бүтдүйнөлүк белгилүү шумертаануучу.

Бул жазууну көп ирет окуп, ар кандай ой-жоруу, божомолдорду текшерип отуруп, акырында, китептин энгерин кыйнаган жерлери кыргызчага абдан окшош окулуп, маани берерине көз жеткен учурда өзүмдүн таң калганымды айтпай эле коёюн.

Салыштыруу ыңгайлуу болсун үчүн окулуштарын жанаша бердик. Биринчиси - С. Крамердики - латин кеңейтилген алиппесинде, экинчиси - азыркы кыргыз тилине мүнөздүү улама мүчөлөрү менен (тамгалар айрымалуу терилген), үчүнчүсү - азыркы биз пайдаланып жаткан алиппеде жана төртүнчүсү - орусчага которулган С. Крамердин чечмелөөсү.

Айтчу нерсе, шумер жазуусун окууну окумуштуулар "тескери жол" усулу менен жүргүзгөн. Бул жазууну (өзгөртүүлөрү менен) аккад жазуусу улаган, аны болсо, кийинчерээк, байыркы еврей жазуусу алмаштырган. Акыркы жазууда жөөт дининин негизги китептери жазылгандыктан жана окулушу белгилүү экенинен алгачкы башатка - шумер жазуусуна карай кыймыл-аракет ишке ашырылган. Ошентип, тигил же бул белгилер, негизинен, кандай маанилерди билдиргени жана жакындатылган угулушу чыга баштаган. Бирок, эске

сала кетчү бир жери - байыркы еврей тили, ошол эле хамит-семит тилдеринин башында турган аккад тили да тыбыштык курамы боюнча шумер тилинен айрымалары кыйла экени билинген. Ошондуктан, хамит-семит тилдерине мүнөздүү эмес тыбыштар кантип угулганы да күүнү калган. Мисалы, *i* менен катар *i* жана *i* ; *é, ú*, б.а., хамит-семит тилдериндеги *i, e, u* тыбыштарына окшошуп барат, бирок, айрымасы бар. Ошондой эле, *š* - ш тыбышынын окулууда көп орун алганы (еврей тилине мүнөздүү) көңүл бурат.

Шумер жазуусунда ар бир белги, көбүнесе, сөз муунун (кээде айрым сөздү же тыбышты) билдиргени менен белгилүү. Ал эми муундар кандай куралып окулган, кандай эрежелери болгон - бул да толук тастыктала элек.

Опентип, калган маселе, чечиле элек суроолорду кийинки иликтөөлөргө коё туруп жазуунун окулушуна көңүл буралы.

6000 жылдан кийин кыргызча окулган өлөң

Биринчи өлөң 112 саптан, экинчиси 66 саптан турат. Мезгил өз өктөмүн сүрүп көптөгөн саптар толук сакталбай, окулууга өтө кыйын болуп калган. Тилекке жараша, алгачкы 20дай саптары жакшы абалда жеткен. Эмесе, ошолордун окулушуна назар салалы.

Бүгүнкү тилибизге жакындатып окуганда төмөнкүдөй болубатат:

Аба-Кырды (мейкиндиктерди) аша туумуна эркин бийинги
Тууму кыйбат тутунары, убай бараан... (дуу?)

Аба(га) оору түшөрү туура(луу) каба(р) бар(д)ы.

Суу ак Калаа (аккылуу?) күр сууда бата туура(луу) каба(р) бар(д)ы

Каа(р) дем (ки?) шаа-шаалуу, Каа...лүү туура(луу) каба(р) бар(д)ы

Аалам дем туку(му)(тугу?) сак Дөө туку(му) түш бий туура(луу) каба(р) бар(д)ы

Калысы күч, урматы уккунаа (уккулуктуу-алыс угулган) туура(луу) каба(р) бар(д)ы

Улуу күн анын теги, Теңир бий туура(луу) каба(р) бар(д)ы

Туура, аныгы каба(р) бар(д)ы тура албаган деп

Каа(р) убай ушунун (уулунун) таанымын шуу-шуу ша-шууга баанат (багат,багыттайт, көздөйт?)

Дуба-ким, маш-ким, эм калдарыны... .. боло (т?)

Үр сак каба(р) урар кир(киреп) нымынаа (жашып, ыйлап; жерди нымдап?)

Катуу Ыраа - не танам: туумунун ичи ый-күү

Шаа сыг-сыга (шаасы кетип) ичи иш...е (?)

Дубасы не бурууга кылалбаган(д)ык

Иним (кичүц) бий кашка суу түшө туумуна өр баанат (көздөйт?)

Тууму атаны таанып талаа-ким (талыды)

Тууганча күйүнөм, нууб (нымып - жашып, ыйлап) да куурайм

Тууму эр эң бат, заарда маарадашып (маарап - өкүрүп) Сыр (сур?) наам(дуу) нар муунап (байлап, токун)

Улуу Теңир Ыраа жанына аны тайылуу (тайынган,динчилди) асар (асаар, асманга көтөрөр)

Аба кылалбаган (кыймылдабаган) угат да ...

5500-6000дей жыл өтсө да сөздөрдүн уңгулары бүгүнкү тилибизде дээрлик бар экенин көрүп турасыздар. Тилибизге мүнөздүү й-б-м (кыйбат-кымбат), эң эле мүмкүн ш-ж-ч оошуулары (ša-NE-NE - жанына), маанилер ооп кетүүсү (мисалы: марадашып - маарашып (азыр - жандыктар жөнүндө) - өкүрүшүп), dub-kim -дуба-ким, mas-kim - маш-ким азыркы ар ким дегенге окшоп кетет, же болбосо кийин пайда болгон дубакөй, машкөй сыяктуу маанилерди берери ылайыккылуу (логикалуу).

Байыркы жана бүгүнкү тилибиз

Байыркы тилди бүгүнкү тилдин түздөн-түз башаты деп таануу үчүн 600дөй сөз уңгулары төп келиши керек экен. Бул - илимде иштелип чыккан, бардыгы тааныган эреже. Ал эми, көрүнүп тургандай, келтирилген 20-дай саптын сөздөрүнүн, жок дегенде, 90дой пайызы бүгүнкү тилибизде колдонулуп жүрөт.

Кайталай кетели, бул - шумер жазуусунун кыргызча эң алгачкы гана окулушу, жана дагы такталып, толугураак окулат, себеби, илим деген - ошонүчүн илим.

Албетте, 6000 жыл мурдагы тил эч өзгөрбөстөн бүгүнкү кезге жетсе "тилибиз таптакыр өзгөрбөптүр да, демек, өнүкпөптүр да" дейт элек. Ал эми, шумер тили тилибиздин түздөн-түз башаты, болгондо да жазуусу бар башаты деп аныктай айтсак эң туура болот.

Айрым сөздөр, маселен, **теңир**, **бий**, **туура**, **бар** тилибизде колдонулгандыктан жана сөздөрдүн улама мүчөлөрү (жөндөлгөндө, этиш түрлөрүндө) абдан окшошуп тургандыктан "бул тил бизге жакын" деп, бирок, далилдей албай шаша айтып жибергендер да болсо керек, учурунда.

Ал эми, жазууну мааниси боюнча окуп, кыргыз тили менен салыштыруу аракетинин алгачкысы - мына ушул окуп жатканыңыз.

Шумертаануучулар аздыр-көптүр тастыктаган сөздөр менен салыштырсак төмөндөгүдөй болуп чыгууда:

тууму - уулу (**туу**- уңгусунан; тууму > **тууну** > **туну** > **тун уулу** (учурдагы тилде; оошулардын мүмкүн жолу);

бийинги - бий-леген (өзүн), (мисалы: кийин-ки сыяктуу сын атоочторго окшош экени көрүнүп турат);

кыйбат - кымбат (**кый**- уңгусунан, **кыйбоо**, **кыйбаган** (адам)

тутунаары, бараан, кыр, ашуу, эркин, ооруу, калаа, бала баласы ж.б. сөздөр 6000 жылдан бери келатканына бир чети таңгалып, бир чети сыймыктансак болот.

Бир-эки мисал. *Ме* деген сөздүн маанисин табалбай, көптөгөн мээкатырмайлар болуптур. Акырында, шумертаануучу герман профессор аялдын "бул - акыл, эс, аң-сезимдүү иреттөө, жайгарууга барат болуу керек" деген көз карашына, болгоосуна ынанышкан. Ал эми бизде болсо *мээ* сөзү күнү-бүгүнгө чейин колдонулат жана маанисин ар бир кыргыз эң сонун түшүнөт. *Мээси жок* - акылсыз, эси жок, *мээлүү неме* - эстүү, акылдуу экенин эч ким талашпайт.

Pad-da деп окушкан сөз бүгүн да тилибизде *бата* болуп келатканы эң эле кызык. Бул сөз кадимки *бат-* - сазга баты, баткак, же, б.а. *бат-* уңгусунан экени, *бата* мааниси боюнча сыйынуу, жерге батып, жер менен жер болуп кудай алдында тайынуу дегенден чыгаары тарых, дин, үрп-адат менен тааныштыгы бар ар бир тилчи-тегиятчыга түшүнүктүү.

Окумуштуулар Шумерди жазма ырдын башталышы деп да тааныйт. Бүтүндөй дүйнөлүк адабият ушул жерден башталган.

Сакталып окулууга мүмкүн болгон 20дай сап эң байыркы, көөнө кыргыз тилинде, калган саптары башка бир тилде болуусу, албетте, мүмкүн эмес.

Ал эми, ошончо миң жылдар аралыгында тилибиз кандайча өнүгүп, өзгөргөндүгүн иликтеп, изилдеп тактоо - алдыдагы, келечектеги иш.

Шуулар жана куулар

Ушул жылдын апрелинде "Ху" ким болгон" аттуу макаланы жарыялап, анда кыргыздын мамлекети жок дегенде 4000 жылдай илгери түптөлгөн болуп чыгыбатат ко деп жазсам, көптөрү ишенип-ишенбей, ыргылжың калган.

Себеби, ошол куулар Байыркы Кытайда алыш байлатып, суу чыгартып, айыл чарбасын, кол өнөрчүлүктү, илим-иле-

ятты, өнөрдү өркүндөтүшкөн, мамлекет башкаруунун абдан өнүккөн мамилелерин жүзөгө ашырышкан.

Ал эми, III-миңжылдыкта күтпөгөн жерден шумерлер Жакынкы Чыгыштан кайдадыр жок болуп кетишкенин окумуштуулар белгилешет да, "бул эл жергиликтүү элдерге аралашып, сиңип, изсиз жок болгон" деген көзкарашка ынанып оошот.

Ошол шуу-мээ-эрлер (же, шум-эрлер) жылкы күтүп, ат мингени бизге жеткен сүрөттөрдөн көрүнүп турат. Атчан байыркы бабаларга 20-30 күндүк салбыруун жүрүү, 2-3 миң чакырымды басып өтүү жүзөгө ашпас иш эмес экенин түшүнүүбүз керек. Кийинки, орто кылымдарда да Алатоо, Алтай тараптан барып Жакынкы Чыгышты Мисирге чейин башкарып тургандары тарыхта талашсыз (мамлюктар - ат мамыдан - мамылык, атактуу Султан Бейбарс, Кулагуу ж.б.лар).

Шум-эрлер кыска убакыт ичинде Жакынкы Чыгыштан изи сууп калышын кайра Алатоо аймагына (азыркыча айтканда, тарыхый мекенине) кайтуусу менен түшүндүрсө болчудай. Ал эми, андай кадамдарга эмнелер себеп болгонун, саясий күрөш, мамлекет ичиндеги абалдын тескөөдөн чыгышы, же ылаң ооруулардын күчөшүбү, ж.у.с. катаал кырдаалдарбы, ал да терең иликтөөлөр аркылуу акыры, билинер.

Анан кайра ошол эле б.з.ч. III-миңжылдыктын аягында Байыркы Кытайда куулар пайда болуп, дагы бир таңгаларлык мамлекет негиздеп жатышпайбы. Болгондо да байыркы кытай жазуусу шумер жазуусунан пайда болуп, кийин өз алдынча өнүккөнү - илимде далилденип калган этик.

Кыскасы, бир заманда шум же шуу, кийин ошол эле эл, же бир бөлүгүбү, куу деген аталыш менен далай мейкиндиктерди дүңгүрөткөнү тарыхтан билинип жатат.

Ал эми, кыргыз тили көчмөндөр тилдеринин (тюркские языки аталып калышкан) ичинен эң байыркысы да, коңшу башка тилдердин (кытай, парсы, араб ж.б.) таасири анчалык көп жукпастан, өз нугунда эң шыр өнүккөнү да экенин бардык тилчи окумуштуулар таанышат жана тен беришет.

Ошондуктан, шумер тили, маданияты - көчмөндөрдүн теги - деген тыянак аныктама ошол көчмөндөр ичинен, эң алды, кыргызга таандык болору шексиз. Себеби, башка тектеш көчмөн элдер качан, кайсы замандарда кандай эл, уруулар менен аралашып, тили, өңү, дини кантип өзгөрүлүп калганы тарыхта белгилүү этиктер, жана бүгүнкү турпатында деле билинип, изилденип, тастыкталып калган нерселер.

Тарыхыбызга татыктуу карасак

Жогоруда айтылгандай, бул иш илимий усулдар менен тастыктай турган бир катар маселелерди камтыйт. Бир топ өлкөлөрдө Шумердин турган жеринен казылып алынган көптөгөн тактайчалар (кыттар) музейлерде сакталат. Алар, окумуштуулардын божомолдору боюнча жаңы үйрөнчүк окуучулардын (мектеп - Үй дуба деп окулган) жазууларынан тарта чоң кишилердин чарба боюнча жүргүзгөн эсеп-кысаптарына чейин чагылдырат. Эми, ошол жазгандардын бардыгы бирдей эле окулган, билим деңгээли тең болгон - десек, адам баласынын табиятына дагы деле, 6000 жылдан кийин, түшүнбөгөн болуп чыгабыз. Ошондо да "5"ке, "4"кө, анан "2" ге сабак окугандар, албетте, болгон. Б.а., сабактардан "өзгөчө", "жакшы" жана "канааттангыс" жетишкендер болгону мыйзамченемдүү десек жаңылбайбыз. Демек, эрежелерди тактоо үчүн каталарды да табуу керек, же болбосо, 6000 жылдан кийин бул жазуулар дагы бир ирет текшерүүдөн өтөт окшобойбу.

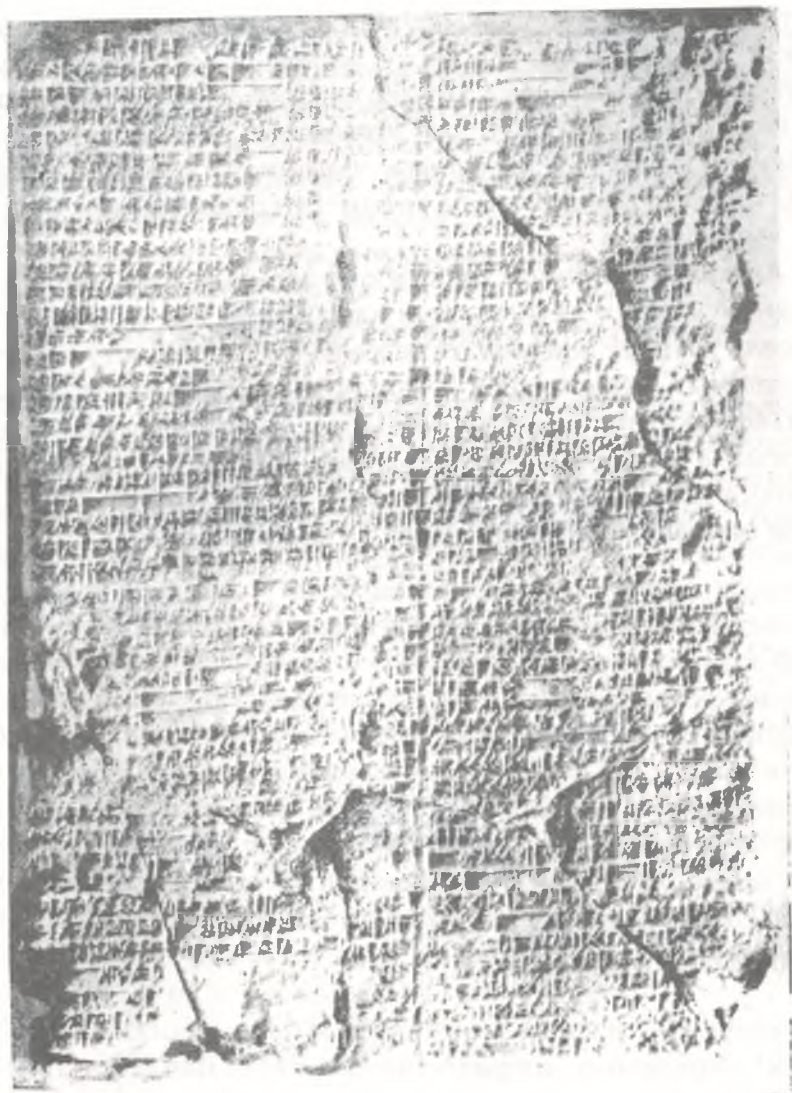
Ушул сыяктуу, электен өткөрүүнү талап кылган бир катар маселелер бар экени айкын. Азыркы, санептерки (компьютерная) илеятчылык (технология) заманында ошол жүздөгөн жазма эстеликтердеги жазуулардын эрежелерин атайын усулдар менен кыйла тактыкта аныктоого мүмкүндүк бар. Кептин баары - каражаттарда. Бүгүнкү күнүбүз деле мураска калган өтө татаал маселелерди чечүү менен өтүп

жатса дагы мамлекет, өкмөт жетекчиликтери ушул эң байыркы тарыхыбызга тиешелүү маселени көз жаздымында калтырбас деп ишенебиз. Шумер изилдөө маселелерине, ушул иштин тарыхыбыз үчүн чоң маанисине олуттуу тен берип, Өкмөт, Илимдер Академиясы, чыгармачыл ишмерлерибиз кайдыгер калышпайт жана татыктуу колдоо көрсөтүшөт деген үмүт бар.

Акыркы жылдарда ар ким оюндагысын нары-бери чойгулай бергендин айынан өзүн адис сезген кээ бирөөлөр "ар нерсени мындай жакындата берсе болот" деп да эстүүсүнүүсү айдан ачык. Андайларга "герман, инди, же, мисалы, вьетнам, африка тилдериндеги бир ырды маанисин сактоо менен кыргызча угулушуна жакындатып бергилечи" дээр элем. Ошону аткара алышса "Шумердин кыргызга ырас эле тиешеси жок экен" деген ойго мен да ынанат элем.

Ноябрь, 2007-ж.

Лицевая сторона таблички Г.1.2.б.1725

Face side of tablet G.1.2.b.1725.

1. [ab-ba] ki-ri-aše dumu-ni-ir kin bí-in-gi₄
2. dumu kí-bad du-DU na-ri-u₄ba baraan-...
3. ab-ba -urú^{ki}-tuš-a-ra tu-ra gaba ba-ri
4. sù-AG-kal-la kur-sù-da-pàd-da tu-ra gaba ba-ri
5. KA-dìm (?) -šag₅-šag₅ lú-Ka-..(?) -..-LI tu-ra gaba ba-ri
6. alam-dìm(?) -tuku sag-DU-tuku téš-bi tu-ra gaba ba-ri
7. gal-zu-giš-ḥur-ra me-te-ukkin-na tu-ra gaba ba-ri
8. lú- gi-na ní-te-gá dingir-bi tu-ra gaba ba-ri
9. tu-ra ù nukú gaba ba-ri tu-ra .. ba-an-dib
10. ka ù-ba-e-šú ninda nu-mu-un-šú-šú ša-sù-ga ba-an-ná
11. dub-gim maš-gim IM-gál-la-RI NI-.. mu-lá
12. ur-sag-gaba-ur₄-ur₄ GIR nu-mu-u[n]-...-e
13. KA-tu-ra-a-ni-ta nam-dumu-ni i-si-[iš-bi(?)]i-kú
14. šà-sìg-sìg-ge i-si-iš ...-a
15. dub-zu nibru^k-a ki-lul-la b[a-a]n-ug₅
16. inim-bi kaskal-sù-du-šē dumu-ni-ir ba-[an]-na-te
17. dumu ad-da-ni-ta nu-ub-da-lá-a-gim
18. TUG in-ši-gi₄-en-nam nu-ub-da-gur(?) -ru(?) -àm
19. dumu ér in-pàd sahar-ta ma-ra-da-šub sir-nam-nar mu-un-na-ab-e
20. ^mlú-dingir-ra šà-NE-NE-a-ni-ta i-lu(!) a[b]-sar-re
21. ab-ba ki-lul-la ba-an-ug₅-ga-ta

1. {ab-ba ki-ri-aše dumu-ni-ir kin bí-in-gi₄
2. dumu kí-bad du-DU na-ri-u₄ba baraan-...(duu?)
3. ab-ba -urú^{ki}-tuš-a-ra tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
4. sù-AG-kal-la kur-sù-da-pàd-da tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
5. KA-dim (?) -šag₅-šag₅ lú-Ka-..(?)-..-LI tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
6. alam-dim(?) -tuku(mu?) sag-DU-tuku(mu?) teš-bi tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
7. gal-zu-giš-ḥur-ra me-te-ukkin-na tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
8. lú- gi-na ní-te-gá dingir-bi tu-ra(luu) gaba(r) ba-r(d)i
9. tu-ra(luu) ù nukú gaba(r) ba-r(d)i tu-ra ..(al-) ba-an-dib
10. ka ù-ba-e-šú ninda nu-mu-un-šú-šú ša-sù-ga ba-an-ná
11. dub-gim maš-gim IM-gál-la-RI NI.. mu-lá
12. ur-sag-gaba-ur₄-ur₄ GIR nu-mu-u[n]-...-e
13. KA-tu-ra-a-ni-ta nam-dumu-ni i-si-[iš-bi(?)]i-kú
14. šà-sìg-sìg-ge i-si-iš ...-a
15. dub-zu nibru^k-a ki-lul-la b[a-a]n-ug₅
16. inim-bi kaskal-sù-du-še dumu-ni-ir ba-[an]-na-te
17. dumu ad-da-ni-ta nu-ub-da-lá-a-gim
18. TUG in-ši-gi₄-en-nam nu-ub-da-gur(?) -ru(?) -àm
19. dumu ér in-pàd saḥar-ta ma-ra-da-šub sir-nam-nar mu-un-na-ab-e
20. ⁿlú-dingir-ra šà-NE-NE-a-ni-ta i-lu(!) a[b]-sar-re
21. ab-ba ki-lul-la ba-an-ug₅-ga-ta

Профессор С.Н. Крамердин аткарган котормосу орус тилинде

1. [Отец] послал в отдаленное место за своим сыном.
2. Сын, уехавший в отдаленное место, не.. поучения тех дней.
3. Живущий в городе отец заболел,
4. Драгоценный бриллиант, встречающийся (только) в далеких горах, заболел,
5. Тот, кто был так прекрасен (и) красноречив (?), кто ..., заболел,
6. Имевший привлекательную фигуру, (?) а также (?) привлекательное лицо, заболел,
7. Мудрый (в) замыслах, искусный в собрании заболел,
8. Праведный человек, богобоязненный, заболел,
9. Заболел - и не ел - слабел (?)
10. С устами (?) плотно закрытыми (?) он не вкушал пищи, лежал голодный
11. Подобно табличке (?), подобно козленку (?) он.....
12. Герой, вождь (?) не [шевелит (?)] ногой (?),
13. Из-за (?) своего больного .... его пожирало стен[ание] о (?) его детях (?),
14. Сердце страдающее, [потрясенное (?)] стенанием,
15. Ученый умер в Ниппуре (от ран, полученных) при нападении (?).
16. Весть эта настигла его сына в далеком путешествии,
17. Как сын, который не был разлучен (?) со своим отцом,
18. Одежду (?), которая была послана (?) ему, он не возвратил (?)
19. Сын пролил слезы, бросился наземь, произносит для него "гимн песни".
20. Лудингирра от своего пылающего (?) сердца пишет погребальную песню.
21. "О, отец умерший при нападении (?)

Кыргызчадан орус тилине котормо

1. Воздух-горы (пространства) покрывая, к сыну, свободно правящему
2. (на) сыном дорого почитаемого, заботы столпе...
3. На отца болезнь сошла - об этом весть дошла
4. В Суу-Ак-Кале на бурной реке о молитве весть дошла
5. Грозном духом, Величайшем, Гроз.... о нём весть дошла
6. Вселенной духа потомке, Сака Исполина потомке, южном правителе о нём весть дошла
7. Справедливом истинно, (чья) Слава всеулышанна - о нём весть дошла
8. Великое Солнце его предок, Тенгир правителе о нём весть дошла
9. Истинно ясно весть дошла (что) встать не может - сказано
10. Тяжкая весть его (сына) сознание очень быстро спешить заставляет
11. Заклинателей, искусников, докторов ...есть (взять?)
12. Сака жена весть посылает, землю увлажняя (слезами)
13. Твёрд Ра - это признаю, сына нутро плач-слёзы
14. Сердце сдавливая, нутро распира...(ет)
15. Заклинания повернуть (изменить) (ничего) не смогли
16. Младший правитель в пенистую реку войдя, к сыну вверх направляется
17. Сын отца узнав без чувств (упал)_
18. По родственному горю, плачу и иссыхаю
19. Сын очень быстро, на рассвете, плач свершив, серого на-ра принеся в жертву (зарезав),
20. Великий Тенгир-Ра рядом (с собой) его богоугодного воз-несет
21. Отец неподвижный (да) услышит

Сабырбек Абдыраманэр

**КУУ-УУЗ КААНДЫН
КӨККӨ КУЮНДАГАН КӨК ОЮ**

Редактору А. Бакаев

Сүрөт редактору А. Төлөшер

Компьютерде терген А. Эсенгулова

Компьютердик калыпка салган Р. Төлөбеков

Басууга 02.11.09-ж. кол коюлду. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 60x84 1/16. Көлөмү 5 б.т.
Нускасы 1000. Заказ № 389.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720054, Бишкек шаары, Жибек жолу пр., 466.

